ΕΝΗΜΕΡΩΣΗ
ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΙΝΕ ΓΣΕΕ • Τεύχος 250, Μάρτιος 2023
ΙΝΕ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΓΣΕΕ

ΦΥΛΟ, ΦΡΟΝΤΙΔΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ:

Θεωρητικές διαστάσεις και μοντέλα κοινωνικής προστασίας

ΕΝΗΜΕΡΩΣΗ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΤΗΣ ΓΣΕΕ

ΕΚΔΟΤΗΣ: Γιάννης Παναγόπουλος

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ: Γιώργος Αργείτης

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ: Γιώργος Αργείτης, Δημήτρης Κατσορίδας, Γιώργος Κολλιάς

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ: Γ. Κολλιάς, Δ. Κατσορίδας

ΓΡΑΦΕΙΑ: Ιουλιανού 24 Αθήνα, T: 210 8202247, F: 210 8202202

ΙΣΤΟΣΕΛΙΔΑ: www.inegsee.gr • ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ: dκατ@inegsee.gr

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ

ΚΑΜΠΥΛΗ, Αντιγόνης 60, T: 210 515 6820, F: 210 515 6811, www.kambili.gr

Εξώφυλλο: Το σχέδιο του εξωφύλλου είναι πίνακας του Jean Cocteau με τίτλο “Embrace”.

Ηλεκτρονική Πηγή: www.pinterest.com

Οι απόψεις που διατυπώνονται στο παρόν κείμενο είναι της συγγραφέα και δεν εκφράζουν κατ΄ ανάγκη τις θέσεις της ΓΣΕΕ.

ΕΝΗΜΕΡΩΣΗ
ΙΝΕ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΓΣΕΕ
Τεύχος 250, Μάρτιος 2023

Σημείωμα Σύνταξης

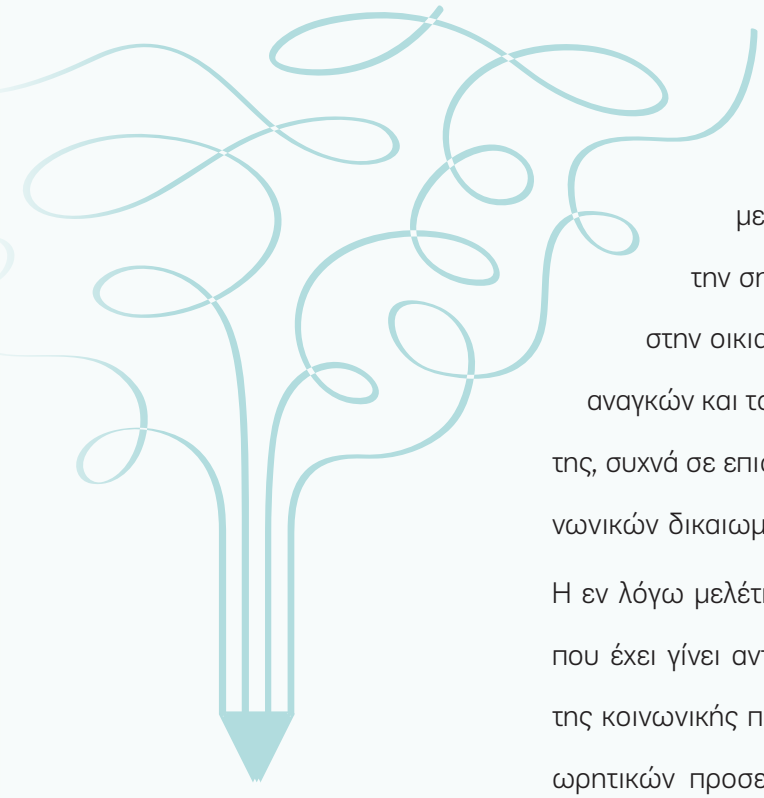

Η μελέτη που παρουσιάζεται στο παρόν τεύχος της ΕΝΗΜΕΡΩΣΗΣ, επιχειρεί να διευρύνει την οπτική των συνδικάτων στον τρόπο που προσεγγίζονται τα μέτρα πολιτικής για την άρση της ανισότητας μεταξύ ανδρών – γυναικών στην αγορά εργασίας, μέσα από την οπτική του φύλου και τη σχέση της με τη φροντίδα. Αυτό αποκτά ιδιαίτερη σημασία στη σημερινή συγκυρία, όπου η πανδημία covid-19 ανέδειξε την σημασία της φροντίδας στις διάφορες εκδοχές της, τόσο στην οικιακή σφαίρα όσο και στην αγορά εργασίας, στην κάλυψη αναγκών και το ρόλο των γυναικών ως πρωταγωνιστών στην παροχή της, συχνά σε επισφαλείς συνθήκες και με έλλειμμα εργασιακών και κοινωνικών δικαιωμάτων.

Η εν λόγω μελέτη, στοχεύει στο να αναδείξει τη θεώρηση του τρόπου που έχει γίνει αντιληπτή η φροντίδα σε σχέση με το φύλο στη θεωρία της κοινωνικής πολιτικής. Αποπειράται μια κριτική επισκόπηση των θεωρητικών προσεγγίσεων από τις αρχές του 1980 μέχρι σήμερα, με στόχο την διερεύνηση των ορίων τους τόσο στην κατανόηση της θέσης των φύλων στη φροντίδα όσο και κατά την προέκταση των μοντέλων κοινωνικής προστασίας που αυτές συνεπάγονται.

ΦΥΛΟ, ΦΡΟΝΤΙΔΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ: Θεωρητικές Διαστάσεις και Μοντέλα Κοινωνικής Προστασίας

Κυριακή Λαμπροπούλου*

1. Εισαγωγή: η σημασία της φροντίδας και το πλαίσιο παροχής της στη σύγχρονη κοινωνική πολιτική

Η σύγχρονη κοινωνική πολιτική στο επίκεντρο της οποίας βρίσκεται η έννοια της «ελεύθερης» και ατομικοποιημένης «αρωγικής» προσφοράς κινητοποιεί την κάλυψη κοινωνικών αναγκών μέσα από μια διευρυμένη χρήση υπηρεσιών στα πλαίσια του ανεπίσημου και του τρίτου τομέα. Σε ορισμένα καθεστώτα ευημερίας, ιδιαίτερα στα φιλελεύθερα, ο προβληματισμός γύρω από τον ρόλο της φροντίδας εστιάζεται, κυρίως, στην εναπόθεση ευθυνών στην οικογένεια και γενικότερα στα άτυπα δίκτυα[1] (Taylor-Gooby, 2001). Η κυρίαρχη ατομοκεντρική και η «εργασιοκεντρική» οπτική, η οποία υιοθετείται στο σχεδιασμό και στην άσκηση της κοινωνικής πολιτικής, τόσο σε επίπεδο μεμονωμένων χωρών όσο και σε αυτό της Ευρωπαϊκής Ένωσης, παραπέμπει σε ευρύτερες αλλαγές στα αξιακά πλαίσια των σύγχρονων δυτικών κοινωνιών, με τη στροφή σε ατομοκεντρικά πρότυπα κοινωνικής αναπαραγωγής, στην άμεση απόρριψη της συλλογικής ευθύνης και στην εξατομίκευση των παροχών σε επίπεδο ατόμου, τόσο ως αποδέκτη όσο και ως ενεργό συμμέτοχο στην παροχή κοινωνικών υπηρεσιών.

Οι μετατοπίσεις στο προνοιακό μείγμα στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, με τη συρρίκνωση του κοινωνικού κράτους, τις περικοπές κοινωνικών δαπανών, σε συνθήκες αλλαγών στα πρότυπα της γυναικείας απασχόλησης αλλά και της αυξανόμενης γήρανσης του πληθυσμού και γενικότερα των ατόμων που χρήζουν μακροχρόνιας φροντίδας[2], θέτουν επιτακτικά το ζήτημα του ελλείμματος φροντίδας ή 'κρίσης της φροντίδας'[3] και βρίσκουν την αντανάκλασή τους σε μέτρα πολιτικής που ενθαρρύνουν την ανεπίσημη φροντίδα, όπως τα σχήματα πληρωμής για παροχή φροντίδας και οι άδειες για τους εργαζόμενους-ες με οικογενειακές υποχρεώσεις (Neysmith et.al., 2013).

Επιπλέον, οι αναδιαρθρώσεις στην αγορά εργασίας, οι οποίες συνυφαίνονται με την αύξηση

* Η Κυριακή Λαμπροπούλου είναι απόφοιτη του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου και έχει πραγματοποιήσει μεταπτυχιακές σπουδές στην κοινωνική πολιτική με έμφαση στο φύλο και στη φροντίδα στο Πανεπιστήμιο του Bristol, του Oslo και του Mannheim, καθώς και στο Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής του Παντείου. Εργάζεται ως ειδική επιστημόνισσα στον Συνήγορο του Πολίτη.

της γυναικείας απασχόλησης[4], την αύξηση, κυρίως, της αντρικής ανεργίας, συμπαρασύρουν αλλαγές στη δομή της οικογένειας, όπως με την αύξηση των μονογονεϊκών οικογενειών με αρχηγό γυναίκα αλλά και των μονοπρόσωπων νοικοκυριών, κυρίως, στα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας, θέτοντας συνάμα υπό αμφισβήτηση παρωχημένα οικογενειοκεντρικά συστήματα κοινωνικής προστασίας. Το μοντέλο κοινωνικής προστασίας, που βασίζεται στον άνδρα κουβαλητή, στο πλαίσιο πλήρους και σταθερής απασχόλησης, στον οποίο εξαρτώνται τα μη απασχολούμενα μέλη της οικογένειας, το οποίο θεωρήθηκε ευρέως ότι αποτέλεσε, με επιμέρους διαφοροποιήσεις, το βασικό μοντέλο κοινωνικής προστασίας, δεν ανταποκρίνεται στο καινούργιο παραγωγικό υπόδειγμα (Béland and Mahon, 2016).

Δύο κοινές τάσεις αναφορικά με τη φροντίδα, οι οποίες διαπερνούν τα καθεστώτα ευημερίας, παρά τις επιμέρους μεταξύ τους διαφοροποιήσεις, έχουν παρατηρηθεί τις τελευταίες δεκαετίες: Πρώτον, η μετακίνηση από την ιδρυματική στην κατ' οίκον φροντίδα, σε συνδυασμό με τη στροφή από τις παροχές σε είδος σε αυτές σε χρήμα, δηλαδή στην παροχή επιδομάτων και άλλων σχετικών παροχών για την κάλυψη αναγκών φροντίδας στην κοινότητα/οικιακό περιβάλλον. Δεύτερον, παρατηρείται στην Ευρώπη και ευρύτερα μια αυξανόμενη τάση τυποποίησης της ανεπίσημης φροντίδας με τη διεύρυνση της αγοράς σε νέους τομείς, την εμπορευματοποίηση δραστηριοτήτων όπως η κάλυψη αναγκών φροντίδας, με γυναίκες μετανάστριες, κατά κύριο λόγο, να πρωταγωνιστούν στην παροχή της (Dahle, 2011, Fine, 2012).

Με την περαιτέρω ανάπτυξη σχημάτων παροχών σε χρήμα για την φροντίδα και την αναδυόμενη πολιτική για παροχή φροντίδας κατευθυνόμενη από τους 'καταναλωτές', έχουν διαβρωθεί οι διακρίσεις μεταξύ της επίσημης και της ανεπίσημης, της αμειβόμενης και της μη αμειβόμενης φροντίδας, με τη δημιουργία νέων κατηγοριών εργαζομένων στην παροχή φροντίδας, όπως οι «προσωπικοί βοηθοί» (Ungerson και Yeandle, 2007).

Οι στρατηγικές για τον περιορισμό του δημόσιου κόστους για την φροντίδα συνδέονται, επίσης, άμεσα με την περιστασιακή απασχόληση, την γκρίζα οικονομία αλλά και την σταδιακή απο-επαγγελματοποίηση της αμειβόμενης φροντίδας με τη δημιουργία ενός ολοένα και αυξανόμενου επισφαλούς εργατικού δυναμικού που εμπλέκεται στην παροχή της.

Διάφορες ομάδες πληθυσμού αντιμετωπίζουν διαφορετικούς κινδύνους επισφαλούς εργασίας, ανάλογα με το φύλο, την ιθαγένεια, την εθνικότητα, τις οικογενειακές υποχρεώσεις, την εκπαίδευση, τον τομέα εργασίας, και το βαθμό κοινωνικής προστασίας στη χώρα όπου ζουν. *«Οι άνδρες και οι γυναίκες συμμετέχουν διαφορετικά στην επισφαλή απασχόληση, σε διαφορετικό βαθμό, αδιάφορες μορφές και με διαφορετικές συνέπειες»* (Vosko et al., 2009: 2). Σε παγκόσμιο επίπεδο δε, ο αριθμός των γυναικών που εμπλέκονται σε επισφαλή απασχόληση υπερβαίνει τον αριθμό των ανδρών (Hašková, et.al, 2017).

Πιο συγκεκριμένα, ο τομέας της παροχής μακροχρόνιας φροντίδας της ΕΕ απασχολεί επίσημα 6,4 εκατομμύρια άτομα, ενώ περίπου 44 εκατομμύρια άτομα παρέχουν φροντίδα σε μέλη της οικογένειας, συγγενείς και φίλους, το 90 % εκ των οποίων είναι γυναίκες. Αυτό το εργατικό δυναμικό γερνάει και το μερίδιο των μεταναστών και των μετακινούμενων εργαζομένων βαίνει αυξανόμενα σημαντικό. Οι εργαζόμενες στον τομέα της φροντίδας είναι από τους χαμηλότερα αμειβόμενους εργαζόμενους στον ευρύτερο τομέα της υγείας. Οι συνθήκες εργασίας τείνουν να είναι πολύ απαιτητικές και η εναλλαγή προσωπικού είναι υψηλή. Οι ελλεί-

ψεις προσωπικού είναι συχνές αν και διαφέρουν μεταξύ χωρών και επιμέρους περιοχών. Σε παραμεθόριες περιοχές όπου οι συνθήκες εργασίας και οι μισθοί διαφέρουν σημαντικά, η διασυνοριακή εργασία φροντίδας είναι συχνή.

Οι παραπάνω ανακατατάξεις παραπέμπουν τόσο σε μια προσπάθεια διαχείρισης της 'κρίσης' του κράτους πρόνοιας, ιδιαίτερα στο πλαίσιο μιας νεοφιλελεύθερης προοπτικής, όσο και στη δυνατότητα μιας ανανεωτικής οπτικής των συστημάτων κοινωνικής προστασίας με την αναγνώριση νέων υποκειμένων ως αποδεκτών, όπως τα άτομα που παρέχουν φροντίδα (Shaver, 2018).

Πιο πρόσφατα, το όλο ζήτημα για τη σημασία της φροντίδας ανέδειξε επιπρόσθετα η πανδημία covid-19. Όπως αναφέρει, χαρακτηριστικά, η Bhattacharya (2020) «*Η κρίση του κορωνοϊού ξεκαθάρισε με έναν τραγικό τρόπο δύο πράγματα. Πρώτον, ότι ήταν σωστό αυτό που έλεγαν εδώ καιρό οι φεμινίστριες για την κοινωνική αναπαραγωγή, ότι η εργασία της φροντίδας είναι η βασική, δηλαδή η πιο σημαντική εργασία που γίνεται στην κοινωνία... Αυτό που λένε όλοι και όλες είναι: «Να συνεχίσουν να δουλεύουν οι νοσοκόμες και οι καθαρίστριες, να μείνουν ανοιχτές οι υπηρεσίες που μαζεύουν τα σκουπίδια, να συνεχιστεί η παραγωγή τροφίμων». Φαγητό, καύσιμα, στέγη, φροντίδα, καθάρισμα: αυτές είναι οι «βασικές υπηρεσίες».* Σύμφωνα με πρόσφατη έρευνα σε ευρωπαϊκό επίπεδο, ο αριθμός των ατόμων που παρέχουν φροντίδα, ιδίως των γυναικών, αυξήθηκε κατά 10% τον πρώτο χρόνο της πανδημίας, ενώ παρατηρείται και εντατικοποίηση της συμμετοχής σε αυτήν, με σημαντική αύξηση των εβδομαδιαίων ωρών που αφιερώνονται στην παροχή της (EUROCARERS, 2021).

Είναι ευρέως γνωστό ότι η φεμινιστική σκέψη στο χώρο της κοινωνικής πολιτικής έχει διαδραματίσει πρωταγωνιστικό ρόλο στην ανάδειξη, μελέτη και επαναδιατύπωση της έννοιας της φροντίδας. Η προσέγγιση της φροντίδας στην κοινωνική πολιτική από τη σκοπιά του φύλου έχει αποτελέσει το κεντρικό σημείο αναφοράς της μέχρι σήμερα θεώρησης του ζητήματος, όχι μόνο γιατί οι γυναίκες αποτελούν την πλειοψηφία των φροντιστών[5], αλλά και γιατί η αποδόμηση της έννοιας της φροντίδας στις επιμέρους διαστάσεις της όπως επίσημη-ανεπίσημη, αμειβόμενη-μη αμειβόμενη, η φροντίδα ως σχέση-δραστηριότητα αγγίζει την ίδια την εννοιολόγηση του φύλου.

Ήδη από τη δεκαετία του 1970, στον αγγλοσαξονικό κυρίως χώρο, η φεμινιστική σκέψη και πρακτική προσπάθησε να αφαιρέσει τον μανδύα της ανορατότητας που περιέβαλλε τον έμφυλο καταμερισμό εργασίας, εστιάζοντας κατά κύριο λόγο στην οικογένεια ως πατριαρχικό θεσμό καταπίεσης του γυναικείου φύλου, αντίληψη που προδιέγραψε και την αρνητική σημασία που αποδόθηκε στη συμμετοχή των γυναικών στη φροντίδα, τόσο για την ένταξή τους στην αγορά εργασίας όσο και γενικότερα. Από τα τέλη της δεκαετίας του 70, ο ρόλος του κράτους και ειδικότερα του κράτους πρόνοιας προστέθηκε στην ατζέντα της φεμινιστικής σκέψης, και αντιμετωπίστηκε, ομοίως με την οικογένεια, ως ένας θεσμός που συνέβαλε στην αναπαραγωγή μιας πατριαρχικής αντίληψης για το ρόλο των γυναικών στην οικογένεια και στην κοινωνία (Williams, 1989).

Αφετηρία, πάντως, της ενασχόλησης με την φροντίδα και της σχέσης με το φύλο, αποτελούν οι απόπειρες ερευνητριών στον ακαδημαϊκό χώρο, στις αρχές της δεκαετίας του 80, στις αγγλοσαξονικές και στις σκανδιναβικές χώρες, κυρίως στη Βρετανία και δευτερευόντως στη Νορβηγία. Ο ρόλος του κράτους πρόνοιας, τόσο με τις παρεμβάσεις του την οικογένεια, στην αναπαραγωγή ανισοτήτων ανάμεσα στα φύλα, όσο και με την αποτυχία του

στην ουσιαστική κάλυψη κοινωνικών αναγκών των γυναικών, αποτέλεσε για τις φεμινίστριες ακαδημαϊκούς και ακτιβίστριες βασικό τομέα ενδιαφέροντος ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 70, όπως επισημάναμε και παραπάνω. Η συζήτηση αυτή συνδέθηκε, ειδικότερα, στις αρχές της δεκαετίας του 80, με την κριτική στην πολιτική της κυβέρνησης Θάτσερ για την μεταφορά της ευθύνης για τη φροντίδα από το κράτος στην κοινότητα/οικογένεια. Υπήρχε λοιπόν ένα εύφορο έδαφος προβληματισμού γύρω από το ζήτημα που διευκόλυνε την ανάπτυξη της συζήτησης για το ρόλο των γυναικών στην παροχή φροντίδας.

Ενώ η βρετανική θεώρηση της φροντίδας βρήκε εύφορο θεωρητικό έδαφος, τόσο αναφορικά με την φεμινιστική σκέψη όσο και με την θεωρία της κοινωνικής πολιτικής, δεν συνέβη το ίδιο στη Νορβηγία. Η Νορβηγία, πάντως, παρουσίαζε μια ιδιαιτερότητα σχετικά με το φεμινιστικό κίνημα που την ξεχώριζε από τις υπόλοιπες σκανδιναβικές χώρες, το γεγονός ότι η μητρότητα και συνακόλουθα η συμμετοχή στη φροντίδα δεν αντιμετωπιζόταν με σκεπτικισμό, όπως στην περίπτωση των βρετανίδων. Το φιλικό ως προς την κάλυψη αναγκών φροντίδας, καθώς και στην απασχόληση των γυναικών, κράτος πρόνοιας, αλλά και πολιτισμικές ιδιαιτερότητες της συγκεκριμένης χώρας προδιέγραψαν τη διαφορετικότητά της[6] (Hagemann, 2002).

Ερμηνείες οι οποίες, ας σημειωθεί, έχουν τύχει ευρύτερης αναγνώρισης, έχουν επηρεάσει τη θεώρηση του θέματος σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες και ευρύτερα και έχουν βρει την προέκτασή τους σε διακρατικό επίπεδο, ιδιαίτερα από τα μέσα της δεκαετίας του 90 και μετά, στις θεωρητικές και εμπειρικές αναζητήσεις σχετικά με τη θέση των γυναικών στα καθεστώτα ευημερίας, η οποία εγκαινιάστηκε με τη φεμινιστική κριτική στο πολυσυζητημένο βιβλίο του Esping-Andersen (1990) «*Οι τρεις κόσμοι του καπιταλισμού της ευημερίας*».

Πριν περάσουμε στη σκιαγράφηση των διαστάσεων αυτών, πρέπει να επισημάνουμε ότι ιδιαίτερα η θεώρηση της φροντίδας σε σχέση με το φύλο στη Μεγάλη Βρετανία έχει ασκήσει ιδιαίτερη επιρροή στις ερμηνείες και αναλύσεις γύρω από το θέμα στην Ευρώπη αλλά κυρίως στον ευρύτερο αγγλοσαξονικό χώρο όπως ο Καναδάς, η Αυστραλία και οι ΕΠΑ, κυρίως από τις αρχές της δεκαετίας του 90, όπως χαρακτηριστικά, για να αναφέρουμε τις πιο γνωστές, των Baines & Evans (1991) και Aronson (1991, 1992) στον Καναδά, της Braithwaite (1990) στην Αυστραλία, της Opie (1992) στη Νέα Ζηλανδία, των Biegel& Blum (1990), Dwyer and Coward (1992), Allen (1993) και Hooyman (1990,1995) στις ΕΠΑ. Πολλές από τις επισημάνσεις που θα γίνουν στη συζήτηση που θα ακολουθήσει αφορούν και τις παραπάνω εργασίες, οι οποίες δεν έχουν τύχει της ίδια διεθνούς αναγνώρισης, ιδιαίτερα στην Ευρώπη-τουλάχιστον αναφορικά με ζητήματα εννοιολόγησης της φροντίδας- όπως το έργο των βρετανίδων ερευνητριών και ακαδημαϊκών, ίσως γιατί έρχονται, χωρίς να διευρύνουν το ερμηνευτικό πλαίσιο της όλης θεώρησης, να συμπλεύσουν[7] με το πλαίσιο αναφοράς όπως καθιερώθηκε από τη 'Βρετανική Σχολή'.

Στο πόνημα, ανά χείρας, επιχειρείται μια σύντομη περιοδολόγηση της έννοιας της φροντίδας στην κοινωνική πολιτική και της σχέσης της με το φύλο, η οποία μετρά πλέον πάνω από σαράντα χρόνια. Η περιοδολόγηση αυτή αναδεικνύει, κυρίως, τις δύο δεκαετίες από το 1980 έως το 2000 κατά τη διάρκεια των οποίων άνθησε η μελέτη/έρευνα του συγκεκριμένου επιστημονικού αντικειμένου.

Από τη δεκαετία του 2000 και μετά, η μελέτη της φροντίδας αποδεσμεύεται από την σχεδόν

αποκλειστική της πρόσδεση με το φύλο, με τη μετατόπιση του κέντρου βάρους του επιστημονικού ενδιαφέροντος σε άλλες κοινωνικές διαφορές και στον τρόπο που αυτές συνυφαίνονται με την παροχή φροντίδας. Μαζί με την μετατόπιση του ενδιαφέροντος από τον φορέα φροντίδας και το φύλο στην ίδια την φροντίδα, αποκτά βαρύτητα και η ανάδειξή του κοινωνικοπολιτικού πλαισίου αναφοράς της.

Η σύγχρονη αυτή τάση χαρακτηρίζεται από διεπιστημονικότητα στην προσέγγιση του αντικειμένου, συνοδεύεται από τη μετατόπιση του θεωρητικού και ερευνητικού ενδιαφέροντος από το τοπικό στο παγκόσμιο-με έμφαση στις αλυσίδες φροντίδας και το ρόλο των μεταναστριών στην παροχή της, καθώς και την επαναφορά της έννοιας της κοινωνικής αναπαραγωγής ως ερμηνευτικό εργαλείο, ζήτημα το οποίο απλώς θα θίξουμε στο παρόν άρθρο για να επανέλθουμε αναλυτικότερα σε επόμενη δημοσίευση[8].

2. Η εννοιολόγηση της φροντίδας τη δεκαετία του 1980: αγγλοσαξονικές δυϊστικές προσεγγίσεις στο πλαίσιο της ισότητας των φύλων και ο αντίλογος του σκανδιναβικού φεμινισμού

Η ενασχόληση με την εννοιολόγηση της φροντίδας στη θεωρία της κοινωνικής πολιτικής αποτελεί ένα έργο εξαιρετικά δύσκολο, λόγω της ιδιαίτερα πλούσιας βιβλιογραφίας γύρω από το ζήτημα, γεγονός που δυσχεραίνεται και από την έλλειψη μιας συνολικής, πέρα από τα σύνορα ορισμένων χωρών, αποτίμησης των ποικίλων ερμηνειών και εννοιολογήσεων της φροντίδας.

Παρά το γεγονός ότι η έννοια της φροντίδας δύναται να ποικίλει στο νόημα το οποίο προσδίδεται σε αυτήν σε διαφορετικά χωρο-χρονικά πλαίσια, καθώς και στο πλαίσιο συγκεκριμένων σχέσεων φροντίδας, εντούτοις στη θεωρία της κοινωνικής πολιτικής έχουν επικρατήσει ως κυρίαρχες ορισμένες μόνο εκδοχές της.

Η φροντίδα είχε αρχικά, αντίληψη κυρίαρχη που διέτρεχε όλη τη δεκαετία του 80, ιδωθεί ως μια μη αμειβόμενη εργασία, στα πλαίσια του ιδιωτικού χώρου του νοικοκυριού, δηλαδή σε ταύτιση με την ανεπίσημη εκδοχή της, που εστιαζόταν μονόπλευρα στον φορέα φροντίδας, αγνοώντας τις ανάγκες των ατόμων που λαμβάνουν φροντίδα, και που απεμπόλιζε τυχόν αμοιβαιότητα, αλληλεξάρτηση, αντιμετωπίζοντάς την ως μια καταναγκαστική και καταπιεστική για τις γυναίκες, που πρωταγωνιστούσαν σε αυτήν, εμπειρία.

2.1 Η φροντίδα ως αμειβόμενη και μη αμειβόμενη εργασία: από το δυϊσμό στη σύνθεση

Για να ξεκινήσουμε από τη θεώρηση της φροντίδας ως μη αμειβόμενη εργασία, αυτή παραπέμπει σαφώς στις πρώτες απόπειρες εννοιολόγησης της φροντίδας, στη Βρετανία, στις αρχές της δεκαετίας του 80, όπου η ταύτιση της παροχής φροντίδας με την φροντίδα στην οικογένεια και σε συνέχεια με αυτήν των γυναικών ως ανεπίσημων φορέων φροντίδας προδιέγραψε την αντίληψη της φροντίδας ως μη αμειβόμενη εργασία (Finch & Groves, 1980, Finch, 1984, Graham, 1983, Ungerson, 1983a, 1983b). Αποτέλεσε, με τον τρόπο αυτό, η θεώρηση της φροντίδας, τη συνέχεια και διεύρυνση του προβληματισμού για την οικιακή εργασία[9] και το ρόλο των γυναικών σε αυτήν, αλλά και την απάντηση στα προτεινόμενα μέτρα της νεοφιλελεύθερης κυβέρνησης της περιόδου, για την «φροντίδα στην κοινότητα»[10], τα οποία είχαν ως στόχο την εναπόθεση της ευθύ-

νης για την παροχή φροντίδας στην οικογένεια.

Στη βάση του παραπάνω θεωρητικού και πολιτικού πλαισίου δόθηκε έμφαση στον καταναγκαστικό και καταπιεστικό χαρακτήρα της φροντίδας, κυρίως αναφορικά με τον άνισο έμφυλο καταμερισμό εργασίας στην οικογένεια, και στις αρνητικές επιπτώσεις της συμμετοχής των γυναικών σε αυτήν για την ένταξή τους στην αγορά εργασίας.

Αυτό που έχει εξέχον ενδιαφέρον είναι ότι φροντίδα ως μη αμειβόμενη εργασία δεν συμβαδίζει, ήδη από τη δεκαετία του 80 στη Μεγάλη Βρετανία και γενικότερα στον ευρωπαϊκό βορρά, με την πραγματικότητα της παροχής φροντίδας υπό πληρωμή στα πλαίσια του νοικοκυριού. Η ανάπτυξη νέων τομέων δραστηριοτήτων, συνήθως πέρα από τη σφαίρα της θεσμοθετημένης απασχόλησης, σε σύνδεση με την απορρύθμιση των κοινωνικών υπηρεσιών και την αυξανόμενη εμπορευματοποίηση της φροντίδας, θέτουν επιτακτικά το ζήτημα της αμειβόμενης φροντίδας. Με την προώθηση της εμπορευματοποίησης της φροντίδας άλλες κοινωνικές διαφορές πέρα από το φύλο, όπως η τάξη και η φυλή-εθνότητα, αποκτούν ιδιαίτερη σημασία, αν λάβουμε υπόψη μας ότι γυναίκες της εργατικής τάξης με χαμηλή ειδίκευση, μετανάστριες, αλλά και αρχηγοί μονογονεϊκών οικογενειών πλειοψηφούν στη συχνά άτυπη μορφή αυτή απασχόλησης (Jenson, 1997).

Επιπλέον, η τάση ταύτισης της φροντίδας με την μη αμειβόμενη εργασία και συνακόλουθα ο περιορισμός της στην ανεπίσημη μορφή της, στα πλαίσια της οικογένειας, δεν καθιστά, επίσης, αντιληπτή τη διαφορά του οικιακού χώρου (νοικοκυριού) με την οικογένεια. Είναι γνωστό ότι σχήματα προσωπικών κοινωνικών υπηρεσιών παίρνουν όλο και πιο συχνά τη μορφή μικρών οίκων στα πλαίσια της γειτονιάς/κοινότητας, που συμβαδίζουν με τη σύγχρονη τάση στην κοινωνική πολιτική για αποκεντρωμένη παροχή υπηρεσιών σε τοπικό επίπεδο, γεγονός που δυσχεραίνει ακόμη περισσότερο την οριοθέτηση των ορίων επίσημου και ανεπίσημου (Higgings, 1989).

Είναι σημαντικό, επίσης, να μην αγνοούνται οι παράλληλες διαδικασίες παροχής φροντίδας, στις οποίες εμπλέκονται επίσημοι και ανεπίσημοι φορείς άσκησης κοινωνικής πολιτικής και που περιλαμβάνουν συμμετοχή περισσότερων του ενός φροντιστών με διαφορετικά κοινωνικά χαρακτηριστικά και σε διαφορετικά πλαίσια, όσον αφορά το χώρο παροχής της φροντίδας, όπως η φροντίδα από απόσταση, ιδιαίτερα διαδεδομένη, κυρίως, στη φροντίδα ηλικιωμένων ατόμων[11].

Η θεώρηση της φροντίδας αποκλειστικά ως μη αμειβόμενης εργασίας δεν συμβαδίζει, επίσης, με τη σύγχρονη τάση στην άσκηση κοινωνικής πολιτικής για στήριξη και συμπλήρωση με παροχές σε χρήμα τόσο των ατόμων που παρέχουν όσο και αυτών που λαμβάνουν φροντίδα, με παράλληλη συρρίκνωση των υπηρεσιών κοινωνικής φροντίδας (Baldock, 1993).

Η Σκανδιναβική προσέγγιση της φροντίδας εγκαινιάζεται, την ίδια χρονική περίοδο στη Νορβηγία με το άρθρο της Wærness (1978), το οποίο αποσκοπούσε στην ανάδειξη του αφανούς ρόλου των γυναικών ως φορέων φροντίδας σε ένα αναπτυγμένο κράτος πρόνοιας, και παραμένει αφανής μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 90, ενώ ας σημειωθεί ότι ακόμη και σήμερα η εννοιολόγηση της φροντίδας στην κοινωνική πολιτική εκλαμβάνεται πολύ συχνά ως ενιαία, λαμβάνοντας υπόψη μόνο τις αγγλοσαξονικές προσεγγίσεις. Ενώ και σε αυτήν την περίπτωση η αναζήτηση ερμηνευτικού πλαισίου για την φροντίδα συνδέεται με την παράμετρο φύλο, δηλαδή αποσκοπεί στην ανάδειξη του ρόλου των γυναικών σε αυτήν, όπως άλλωστε και στη Βρετανική εκδοχή

της, εντούτοις αυτή δεν ταυτίζεται με την φροντίδα στην οικογένεια και δεν ορίζεται αποκλειστικά ως μη αμειβόμενη εργασία.

Η διττή αυτή ερμηνεία της φροντίδας, ως αμειβόμενη και μη αμειβόμενη εργασία, δεν είναι τυχαία, αν λάβουμε υπόψη μας την διευρυμένη κρατική παρέμβαση στον οικιακό χώρο και την έμφαση στη συλλογική κάλυψη κοινωνικών αναγκών, καθώς και την παράλληλη στρατηγική, με τη διεύρυνση του συστήματος κοινωνικής φροντίδας, προώθησης της απασχόλησης των γυναικών ως επίσημων φροντιστών, όπως γίνεται εμφανές με την εξάπλωση του σχήματος βοήθεια στο σπίτι, ήδη από τη δεκαετία του 50, αρχικά για τα παιδιά και μετά για τους ηλικιωμένους. Η Wærness (1984, p.74) επισημαίνει ότι στα πλαίσια του νοικοκυριού συνυπάρχει φροντίδα υπό πληρωμή που καταβάλλεται από μέλη του νοικοκυριού, ανεπίσημη φροντίδα, κυρίως από συγγενείς, εθελοντικές δραστηριότητες με ή χωρίς αμοιβή, αλλά και αμειβόμενη με μισθό παροχή φροντίδας, όπως στην περίπτωση των οικογενειακών βοηθών.

Στο θέμα αυτό επανέρχεται η ίδια στη δεκαετία του 90 στο πλαίσιο ερευνών για την φροντίδα των παιδιών και των ηλικιωμένων (Wærness, 1990, 1995), καθώς και άλλες ερευνήτριες όπως η Leira (1992) ειδικότερα για την παιδική φροντίδα, και η Lingsom (1992) αναφορικά με τα σχήματα παροχών σε χρήμα για τους ανεπίσημους φορείς φροντίδας.

Παρότι στις Σκανδιναβικές χώρες η διευρυμένη κρατική παρέμβαση στην κάλυψη αναγκών φροντίδας μέσα από παροχές σε χρήμα για τους φροντιστές/στριες, και η απασχόληση των γυναικών στις υπηρεσίες φροντίδας, δεν θεωρείται από όλες τις φεμινίστριες προς όφελος των γυναικών, εφόσον για ορισμένες η παρέμβαση αυτή προδιαγράφει την αντικατάσταση της ιδιωτικής από μία 'δημόσια πατριαρχία'[12], εντούτοις πολλές ερευνήτριες, εντός και εκτός φεμινιστικού χώρου, θεωρούν τόσο τη θεσμική κατοχύρωση μέτρων κοινωνικής προστασίας για τους ανεπίσημους φροντιστές, όσο και την παράλληλη προώθηση της απασχόλησης των γυναικών στις υπηρεσίες φροντίδας ως καθοριστικό παράγοντα για την αυτονομία τους (βλ. Kolberg, 1991, Siim, 1987, Holter, 1984, Siipiä, 1994).

Αυτό που αποτελεί, πάντως, γεγονός είναι ότι από τις αρχές της δεκαετίας του 90 και μετά, στο πλαίσιο ενός δημόσιου διαλόγου για την φροντίδα μεταξύ φεμινιστριών από τη Βρετανία και τις Σκανδιναβικές χώρες, μία βασική πρωταγωνίστρια της θεώρησης της φροντίδας ως μη αμειβόμενης εργασίας, η Ungerson (1990, 1991), αναγνωρίζει ως ανεπαρκή την αντίθεση ανάμεσα σε επίσημη και ανεπίσημη φροντίδα, δηλαδή τη διάσταση ανάμεσα στον αμειβόμενο και μη αμειβόμενο χαρακτήρα της, ενώ η ίδια έκτοτε ασχολείται διεξοδικά με την σχήματα πληρωμής για τους ανεπίσημους φορείς, όπως και άλλοι ερευνητές/τριες (Ungerson, 1997).

Η Graham, (1993, p.18) στη δική της αυτοκριτική αναγνωρίζει την ύπαρξη αμειβόμενης φροντίδας στο χώρο του νοικοκυριού, κυρίως υπό την έννοια της προσωπικής υπηρεσίας, στην οποία, άλλες κοινωνικές διαφορές, πέρα από το φύλο, όπως η φυλή και η τάξη, διαπλέκονται στην παροχή της.

Παρόμοια, η Lewis (1997, p. 173), διευρύνοντας τον παραπάνω προβληματισμό, θεωρεί ότι παροχές τόσο σε χρήμα όσο και σε είδος πρέπει να συμπεριληφθούν στον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε την κάλυψη αναγκών των ατόμων που συμμετέχουν στη φροντίδα, στην πλειοψηφία τους γυναικών, δηλαδή στο πλαίσιο μιας αντίληψης που συμπεριλαμβάνει τα δικαιώματα που απορρέουν τόσο από την θέση των γυναικών στη φροντίδα όσο και από τη

συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας (βλ. και Lewis 1998, 2000). Ενώ η Thomas (1993, p. 668), σε ένα σημαντικό για την εποχή της άρθρο, προσδιόρισε επτά διαστάσεις της φροντίδας, οι οποίες περιλαμβάνουν την ταυτότητα, δηλαδή τα κοινωνικά χαρακτηριστικά αυτού/ης που παρέχει φροντίδα, την ταυτότητα του ατόμου που λαμβάνει φροντίδα, τη μεταξύ τους σχέση, το κοινωνικό περιεχόμενο της φροντίδας, τις κοινωνικές αξίες και τα στερεότυπα που συνδέονται με αυτή, τον οικονομικό χαρακτήρα της σχέσης, αν δηλαδή παρέχεται ή όχι με αμοιβή, τα χωρικά πλαίσια που λαμβάνει αυτή χώρα, δημόσιο/ιδιωτικό, καθώς και το θεσμικό πλαίσιο που τη διέπει.

Οι Geissler και Pfau-Effinger (2005), επισημαίνοντας την αυξανόμενη τάση η ανεπίσημη/άτυπη παροχή φροντίδας, κυρίως στην οικογένεια, όπως παρατηρείται στον Ευρωπαϊκό βορρά τουλάχιστον, να αμείβεται μέσω επιδομάτων ή/και μισθών και να τυγχάνει ασφαλιστικών δικαιωμάτων, εισήγαγαν την έννοια της «ημι-επίσημης εργασίας φροντίδας» για αυτό το νέο είδος εργασίας φροντίδας.

Είναι γεγονός ότι πολλά ευρωπαϊκά καθεστώτα ευημερίας έχουν εισαγάγει τέτοιες νέες μορφές παρεχόμενης φροντίδας από μέλη της οικογένειας (Ungerson και Yeandle, 2007). Εντούτοις, όπως επισημαίνει η Rummery (2009), σχολιάζοντας τα αποτελέσματα διακρατικής έρευνας για τις έμφυλες επιπτώσεις των παροχών σε χρήμα («cash-for-care») σε μέλη της οικογένειας για τη συμμετοχή τους στη φροντίδα, ακόμη και όταν οι εν λόγω παροχές είναι καταρχήν ουδέτερες ως προς το φύλο, μπορεί να έχουν ως αποτέλεσμα την αναπαραγωγή του άνισου έμφυλου καταμερισμού της φροντίδας, ενώ συχνά συνδέονται και με τη διατήρηση υψηλού κινδύνου φτώχειας για τις γυναίκες που φροντίζουν. Η Lampropoulou (2000), σε έρευνά της για τις πολιτικές σε χρήμα και είδος για τους φροντιστές στη Νορβηγία, ανέδειξε, επίσης, τόσο διαφορές με βάση τη σχέση φροντίδας, για παράδειγμα οι παροχές σε χρήμα κατευθύνονται, στους φροντιστές νεότερων ατόμων, κυρίως δε στις μητέρες που φροντίζουν παιδί με αναπηρία, παρά στους φροντιστές ηλικιωμένων ατόμων, καταδεικνύοντας ποια/ποιος φροντιστής/στρια [πρέπει] να φέρει τη βασική ευθύνη για τη φροντίδα, ακόμη κι αν αμείβεται για τη συμμετοχή της σε αυτήν, ενώ εμφανείς ήταν και οι ταξικές διαφοροποιήσεις που αναπαράγονταν μέσα από τις διαφορετικές πολιτικές του κράτους προς τις φροντίστριες, ιδιαίτερα μέσα από την αναδυόμενη, τη χρονική στιγμή που έλαβε χώρα η έρευνα, ιδιωτικοποίηση των υπηρεσιών κοινωνικής φροντίδας.

Τα προγράμματα πληρωμής για την φροντίδα είναι γεγονός ότι μπορούν να προσφέρουν επιλογές και δυνατότητα ελέγχου της φροντίδας σε άτομα με αναπηρία και στα ηλικιωμένα άτομα, καθώς τους δίνεται η δυνατότητα να 'αγοράζουν' φροντίδα και υποστήριξη που τους ταιριάζει. Επιπλέον, τα προγράμματα αυτά είναι ένας αποτελεσματικός τρόπος για να καλυφθούν τα κενά παρεχόμενων υπηρεσιών που δεν θα μπορούσαν να διευθετηθούν με άλλο τρόπο, ενώ ταυτόχρονα, υπό ορισμένες προϋποθέσεις θα μπορούσαν να αποδειχθούν σημαντικά και για την αναγνώριση και την προστασία των άτυπων φροντιστών, πολύ συχνά μέλη οικογενειών που παρέχουν φροντίδα.

Εντούτοις, πρόσφατες έρευνες έχουν αναδείξει και αρνητικές όψεις των συγκεκριμένων παροχών, όπως ότι σε τέτοιου είδους σχήματα 'πληρωμής για τη φροντίδα', τα οποία, ας σημειωθεί διαφέρουν ως προς το εύρος, το ύψος, την οργάνωση αλλά και τα δικαιώματα, άμεσα ή έμμεσα, που τα συνοδεύουν, *συνήθως οι* αποδέκτες είναι νεότερης ηλικίας και υψηλού εκπαιδευτικού επιπέδου άτομα με αναπηρία,

ενώ η πρόσβαση σε αυτά, αλλά και η αποδοχή μεταξύ των ηλικιωμένων ατόμων, των ατόμων που ανήκουν σε ομάδες μειονοτήτων, καθώς και σε ενήλικες με μαθησιακές δυσκολίες, παραμένει συγκριτικά χαμηλός (Fine, 2012).

Τα προγράμματα αυτά, επίσης, είναι πιθανό να οδηγήσουν σε ένα διευρυνόμενο χάσμα μεταξύ των φροντιστών που εργάζονται στην επίσημη φροντίδα και εκείνων που εργάζονται μέσω των προγραμμάτων αυτών, πολύ συχνά με υποτυπώδη εργασιακά/ασφαλιστικά δικαιώματα, είτε πρόκειται για μέλη οικογένειας είτε για τρίτα πρόσωπα που συμμετέχουν στο πλαίσιο της γκρίζας/μαύρης αγοράς εργασίας, διευρύνοντας, έτσι, και τον κοινωνικό διαχωρισμό όχι μόνο μεταξύ των φύλων αλλά και ανάμεσα στις γυναίκες.

Πάντως, αν απομακρυνθούμε από μια νεοφιλελεύθερη οπτική των σχημάτων πληρωμής για την φροντίδα, από την εστίαση στην παγίδευση των γυναικών σε χαμηλά αμειβόμενες, ανειδίκευτες εργασίες φροντίδας και εστιάσουμε στην ανάδειξη της αξίας της εργασίας φροντίδας και μιας «ηθικής της φροντίδας» (Sevenhuijsen, 1998), τόσο για τους φροντιστές όσο και για τα άτομα που λαμβάνουν φροντίδα, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι τα σχήματα αυτά δυνητικά και προοπτικά δύνανται να επιφέρουν θετικά αποτελέσματα. Για παράδειγμα, η ενασχόληση με την εργασία φροντίδας, μέσα από δημόσια κονδύλια και σχετική οργάνωση και έλεγχο, θα μπορούσαν να αποτελέσουν ένα λιγότερο επικίνδυνο και εκμεταλλευτικό καθεστώς απασχόλησης για τις χαμηλά αμειβόμενες εργαζόμενες στον τομέα της φροντίδας, από άλλες 'εναλλακτικές λύσεις' στη γκρίζα οικονομία (Rummery, 2023).

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, παρά τις όποιες επιφυλάξεις και τα ερωτήματα για το ρόλο των παροχών σε χρήμα τόσο για τους φροντιστές όσο και για τα άτομα που λαμβάνουν φροντίδα, η υπέρβαση του διαχωρισμού ανάμεσα στην αμειβόμενη και στη μη αμειβόμενη φροντίδα, δηλαδή η αποφυγή μιας μονομερούς προσέγγισης της φροντίδας ως μη-αμειβόμενης εργασίας, είναι σημαντική γιατί μετατοπίζει το κέντρο βάρους από τον άνισο καταμερισμό εργασίας ανάμεσα στα φύλα και τη θεώρηση της κρατικής παρέμβασης αποκλειστικά και μόνο αναφορικά με την προώθηση της γυναικείας απασχόλησης, στο σύνολο των μέτρων σε χρήμα και σε είδος που κατοχυρώνουν τα δικαιώματα των γυναικών τόσο ως εργαζομένων όσο και ως φροντιστών. Με τον τρόπο αυτό η φροντίδα γίνεται αντιληπτή όχι μόνο ως δραστηριότητα αλλά και ως σχέση, ενώ ένα πλαίσιο αναφοράς που ξεπερνάει τέτοιου είδους διαχωρισμούς παρέχει τη δυνατότητα να εξετάσουμε τη σημασία άλλων κοινωνικών διαφορών[13] πέρα από το φύλο στην παροχή της (Lampropoulou, 2000).

2.2 Η φροντίδα ως σχέση και ως δραστηριότητα: από την ισότητα στη διαφορά

Η έμφαση που δόθηκε από τις φεμινίστριες στη Βρετανία στη δεκαετία του 80 στη μη-αμειβόμενη διάσταση της φροντίδας, στόχευε, όπως έχουμε ήδη επισημάνει, στην ανάδειξη του καταναγκαστικού και καταπιεστικού χαρακτήρα της φροντίδας, κυρίως αναφορικά με τις αρνητικές επιπτώσεις για τη συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας. Ο υπερτονισμός του καταπιεστικού χαρακτήρα της φροντίδας για τις γυναίκες, προδιέγραψε, παράλληλα με τη θεώρηση της φροντίδας ως μη αμειβόμενης εργασίας, την υποβάθμιση του συναισθηματικού της χαρακτήρα, καθώς και των διαφορετικών εμπειριών που απορρέουν από την συμμετοχή αυτή στη βάση επιμέρους σχέσεων φροντίδας. Ο σχεσιακός χαρακτήρας της φροντίδας γίνεται αντιληπτός εδώ λοιπόν υπό μια διττή έννοια,

αφενός αναφορικά με τη συναισθηματική διάσταση της φροντίδας και αφετέρου με την παροχή φροντίδας στα πλαίσια διαφορετικών σχέσεων φροντίδας.

Όσον αφορά στη συναισθηματική και στη πρακτική διάσταση της φροντίδας, η αποφυγή ταύτισης της φροντίδας με συναισθηματικές διεργασίες που συνδέονται στερεοτυπικά με ιδιότητες του γυναικείου φύλου είχε ως αποτέλεσμα την έμφαση στη φροντίδα ως δραστηριότητα, που παραπέμπει στο γνωστό διαχωρισμό στην αγγλική γλώσσα ανάμεσα στο care for και care about. Μία από τις πρωταγωνίστριες της δημόσιας συζήτησης για την φροντίδα στη Βρετανία, στις αρχές της δεκαετίας του 80, η Ungerson (1983[a], p. 31), αναφερόμενη στη σχέση του πρακτικού (care for) και του συναισθηματικού (care about) χαρακτήρα της φροντίδας τονίζει ότι «*το νόημα της φροντίδας όπως εκφράζεται με την πρώτη έννοια είναι εντελώς διαφορετικό από αυτό που γίνεται αντιληπτό με την δεύτερη*», δηλαδή ότι οι δύο αυτές διαστάσεις της φροντίδας πρέπει να ειδωθούν ως απόλυτα διακριτές.

Είναι βέβαια γεγονός ότι την ίδια χρονική περίοδο μία άλλη ερευνήτρια, η Graham (1983, p.15), επιχειρεί από την αρχή της αρθρογραφίας της πάνω στο θέμα μια ανάλυση που περιλαμβάνει τόσο την προβληματική της φροντίδας ως πρακτική δραστηριότητα, όσο και ως συναισθηματική διεργασία, μια δουλειά αγάπης (a Labour of Love), όπως την ονομάζει χαρακτηριστικά. Στη διερεύνηση όμως της διαμόρφωσης της γυναικείας ταυτότητας ως φορέα φροντίδας που επιχειρεί η ίδια, τονίζει ότι "*η διαδικασία της φροντίδας [δηλ. η θηλυκοποιημένη εκδοχή της] ορίζει τόσο την ταυτότητα όσο και την δραστηριότητα των γυναικών στις δυτικές κοινωνίες. Αυτή καθορίζει και το πως αισθάνονται οι γυναίκες σε μια καπιταλιστική και πατριαρχική τάξη πραγμάτων*" (ο.π. p. 30).

Διευρύνοντας το συλλογισμό αυτό η Ungerson (1983b, p. 35), αναζητώντας τη δημιουργία ενός πλαισίου για τη διερεύνηση του ρόλου των γυναικών στη φροντίδα, διευκρινίζει περαιτέρω ότι η όλη θεώρηση του θέματος πρέπει να εστιαστεί στην ανάδειξη του άνισου καταμερισμού της φροντίδας ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες με κέντρο αναφοράς τη συμμετοχή των γυναικών σε ασχολίες ρουτίνας, που προσιδιάζουν με την οικιακή εργασία. Στο ίδιο άρθρο ανατρέχοντας σε έρευνες για τις μητέρες που φροντίζουν παιδί με αναπηρία, σχολιάζει τα αποτελέσματα των ερευνών που φέρουν τις μητέρες, αλλά και γενικότερα τις φροντίστριες ατόμων με αναπηρίες, να αποκομίζουν θετική εμπειρία από τη συμμετοχή τους στη φροντίδα, και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι τυχόν θετικές διαστάσεις της συμμετοχής στη φροντίδα αφορούν πιθανά τη συγκεκριμένη σχέση φροντίδας, και ότι το 'μητρικό' αυτό μοντέλο φροντίδας, όπως το ονομάζει, δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τη διερεύνηση του ρόλου και των στάσεων των ανεπίσημων φορέων φροντίδας απέναντι στη φροντίδα σε άλλες περιπτώσεις, όπως την φροντίδα των ηλικιωμένων.

Η μέριμνα για την αποφυγή οποιασδήποτε αναφοράς σε εγγενείς ιδιότητες[14] του γυναικείου φύλου, όπως της μητρικής λειτουργίας, είχε ως αποτέλεσμα την αντίληψη της θέσης των γυναικών στη φροντίδα περιοριστικά ως ένα κοινωνικό κατασκεύασμα, και αποτέλεσε έναν από τους βασικούς λόγους που στην ευρύτατη βιβλιογραφία για τους ανεπίσημους φροντιστές στις αγγλοσαξονικές χώρες να μην συμπεριληφθεί η φροντίδα των παιδιών αλλά και των αναπήρων.

Η συντριπτική πλειοψηφία των ερευνών εστιάζεται στη φροντίδα των ηλικιωμένων. Στις αρχές της δεκαετίας του 90 αναγνωρίζεται από τη Ungerson (1990) ως λανθασμένη η παράληψη

συμπερίληψης της φροντίδας των παιδιών στη βιβλιογραφία για τους ανεπίσημους φορείς φροντίδας, ιδίως, όπως αναφέρει η ίδια, λόγω της φάσης του κύκλου ζωής των ερευνητριών, δηλαδή ήταν οι ίδιες επιβαρυμένες με τη φροντίδα ηλικιωμένων ατόμων. Εντούτοις, προσωπικά θεωρώ ότι η προσπάθεια απεμπόλησης κάθε συνάφειας με ζητήματα μητρότητας-βλ. και φροντίδα παιδιών, ατόμων με αναπηρία- αποτέλεσε τον κύριο λόγο της παράλειψης αυτής. Τόσο η φροντίδα των παιδιών αλλά και ειδικότερα των παιδιών με αναπηρία και συνακόλουθα των ενήλικων αναπήρων-πλην των ηλικιωμένων-έμειναν εκτός της σχετικής βιβλιογραφίας, αποτελώντας μια παράλληλη βιβλιογραφία που επικεντρώνεται, κυρίως, στις μητέρες ως φορείς φροντίδας, κατά κύριο λόγο στο πλαίσιο μιας παρσονικού τύπου ερμηνείας με βάση τον άνισο καταμερισμό εργασίας ανάμεσα στα φύλα (Λαμπροπούλου, 1998).

Επιπλέον, εστιάζοντας μονόπλευρα στην πρακτική διάσταση της φροντίδας αναπαράγεται η δυϊστική αντιπαράθεση συναισθήματος, εκλαμβανόμενου, μάλιστα, περιοριστικά στη θετική του διάσταση-πρακτικής δραστηριότητας[15]. Οι σχέσεις, όμως, που σχετίζονται στο συναίσθημα, σε αντίθεση με αυτές που στηρίζονται στο συμφέρον δεν είναι πάντα ευδιάκριτες και αυτό το επισημαίνουν έρευνες σχετικές με τη διαπραγμάτευση της φροντίδας στα πλαίσια των συγγενικών δικτύων (Finch, 1989).

Η θεώρηση της θέσης των γυναικών στη φροντίδα ως έναν 'υποχρεωτικό αλτρουισμό' για τις γυναίκες, για να χρησιμοποιήσουμε την δημοφιλή έκφραση των Land&Rose (1985), είχε ως αποτέλεσμα να ιδωθούν οι γυναίκες ως παθητικοί αποδέκτες κυρίαρχων κοινωνικών προτύπων και όχι ως ενεργοί φορείς δράσεις που συμμετέχουν, σαφώς μέσα σε συγκεκριμένα κοινωνικά πλαίσια, ως διαπραγματευτές της θέσης τους στη φροντίδα. Η έμφαση στη φροντίδα ως κοινωνικό κατασκεύασμα είναι εμφανής και σε άλλες βιβλιογραφικές αναφορές της δεκαετίας του 80, όπως για παράδειγμα στην έρευνα της Ungerson (1987), για την φροντίδα των ηλικιωμένων και τις στάσεις των γυναικών-υποκειμένων της έρευνας απέναντι στη φροντίδα, η οποία καταλήγει στο να κατηγοριοποιήσει τους φορείς φροντίδας σε δύο κατηγορίες, σε αυτές που θεωρούν τη συμμετοχή στη φροντίδας ως αρνητική εμπειρία και σε αυτές που θεωρούν ότι η συμμετοχή σε αυτήν είναι επιθυμητή. Το διαχωρισμό αυτό επιχειρεί να τον ερμηνεύσει, μέσα από την αντιπαραβολή ψυχολογικών και κοινωνιολογικών ερμηνειών, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι οι γυναίκες που έχουν θετική στάση απέναντι στη φροντίδα έχουν ψευδή συνείδηση (ο.π. p. 142).

Μια τέτοια προσέγγιση δεν αφήνει περιθώρια για αναγνώριση άντλησης θετικής εμπειρίας από τη συμμετοχή στη φροντίδα ή την συμμετοχή σε αυτήν ως αποτέλεσμα επιλογής. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι η συντριπτική βιβλιογραφία που ακολούθησε είχε ως στόχο να αναδείξει τις αρνητικές πλευρές της συμμετοχής σε αυτήν για τις γυναίκες, κυρίως αναφορικά με την εξάρτηση τους στο ανδρικό φύλο στην οικογένεια, βασικό θεσμό καταπίεσης για τις γυναίκες, και τη παρεμπόδιση συμμετοχής τους στην αγορά εργασίας, χώρο αυτονομίας για τις γυναίκες, σύμφωνα με αυτήν την φεμινιστική αντίληψη. Αντίληψη η οποία διατρέχει τα φεμινιστικά κείμενα τουλάχιστον μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 90 (Finch, 1990).

Η επικέντρωση το προβληματισμού για την φροντίδα στις γυναίκες ως φορείς φροντίδας και στις αρνητικές συνέπειες της συμμετοχής της σε αυτήν, ο σχεσιακός της χαρακτήρας υποβαθμίστηκε και η εμπειρία των ατόμων που λαμβάνουν φροντίδα, με ελάχιστες εξαιρέσεις[16], δεν ενσωματώθηκε στην όλη θεώρηση

του θέματος. Ζήτημα το οποίο αποτέλεσε πεδίο κριτικής κυρίως από φεμινίστριες-μέλη του κινήματος ατόμων με αναπηρία που ανέδειξαν την αμοιβαιότητα, την ανταλλαγή φροντίδας, για παράδειγμα ένα παιδί[17] που λαμβάνει φροντίδα από μητέρα με αναπηρία ενώ παράλληλα και το ίδιο παρέχει φροντίδα, διευκολύνοντάς τη σε δραστηριότητες της καθημερινότητας της ή εμπλέκεται στη φροντίδα ηλικιωμένου ατόμου, ανάπηρου αδελφού/ης ως μέλος της οικογένειας (Morris, 1993, Keith, 1992, κ.α).

Είναι εμφανές ότι η ταύτιση της φροντίδας με την φροντίδα στην οικογένεια, στην ταύτισή της μάλιστα με ένα μονοδιάστατο μοντέλο, αυτό της πυρηνικής οικογένειας με τον άνδρα κουβαλητή, δεν συμπεριλαμβάνει το ρόλο των ευρύτερων άτυπων δικτύων, δεν καθιστά φανερές τις διαφορές ανάμεσα σε διαφορετικά νοικοκυριά όσον αφορά στην παροχή φροντίδας, το ρόλο των ανδρών σε αυτήν, ιδιαίτερα αναφορικά με ορισμένες σχέσεις φροντίδας, όπως η φροντίδα συζύγων/συντρόφων, καθώς και τις διαφορές ανάμεσα στις γυναίκες ως προς το εύρος και τις επιμέρους δραστηριότητες που συνθέτουν τη συμμετοχή στη φροντίδα. Η ανάπτυξη των 'ανδρικών σπουδών' αλλά και η στροφή στην έρευνα διαφορετικών σχέσεων φροντίδας, όπως σε ομοφυλόφιλα ζευγάρια, ήταν αυτή που ανέδειξε, κατά κύριο λόγο, πέρα από την φροντίδα υπερήλικων συζύγων, τον ρόλο των ανδρών στη φροντίδα (Parker and Seymour, 1998, Duffy, 2005, Phillips, 2007).

Η θεώρηση, επίσης, της φροντίδας ως πρακτικής δραστηριότητας (care for) αναφορικά με ασχολίες που προσιδιάζουν στην οικιακή εργασία, όπως αναφέραμε παραπάνω, οι οποίες αποτελούν αδιαμφισβήτητα αναπόσπαστο κομμάτι της, δεν επιτρέπει μια ευρύτερη προσέγγιση της φροντίδας ως δραστηριότητας που να μην περιορίζεται στην άμεση χωρο-χρονικά[18] συμμετοχή σε πρακτικές ασχολίες (καθαριότητα, κλπ) αλλά που να λαμβάνει υπόψη τη διεύρυνσή της σε ασχολίες πέρα του οικιακού χώρου, δηλαδή τον διαμεσολαβητικό ρόλο των ανεπίσημων φορέων φροντίδας ανάμεσα στο 'δημόσιο και το ιδιωτικό χώρο' και τη μεταφορά δεξιοτήτων από τον ένα χώρο στον άλλο, αλλά και την θεώρηση της φροντίδας υπό την έννοια της ανάληψης ευθύνης και συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων σε θέματα που σχετίζονται με την παροχή της (Λαμπροπούλου, 2021).

Μία τέτοια στενή προσέγγιση της φροντίδας ως δραστηριότητας δεν επιτρέπει να συμπεριλάβουμε στον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε την φροντίδα, πέρα δηλαδή από την άμεση συμμετοχή σε πρακτικές ασχολίες την έμμεση συνεισφορά στη φροντίδα, όπως για παράδειγμα στη διευθέτηση του πλαισίου παροχής φροντίδας (taking care of) ακόμη και αν ο φορέας φροντίδας δεν συμμετέχει άμεσα[19] στη διαδικασία παροχής της. Με βάση αυτή την επισήμανση είναι σαφές ότι στην παροχή φροντίδας θα μπορούσε να συμπεριληφθεί και η απασχόληση, δηλαδή η συμμετοχή των ανεπίσημων φορέων φροντίδας στην αγορά εργασίας με στόχο την οικονομική κάλυψη αναγκών της φροντίδας. Η επισήμανση αυτή είναι δε καθοριστική για τον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε τη σχέση απασχόλησης-φροντίδας.

Στη σκανδιναβική προσέγγιση η συμμετοχή στη φροντίδα δεν γίνεται αντιληπτή περιοριστικά στα πλαίσια ορισμένων μόνο δραστηριοτήτων, όπως στη βρετανική θεώρηση του θέματος. Η δουλειά παροχής φροντίδας περιλαμβάνει σύμφωνα με την Waerness (1987, p. 85) '*όλο το φάσμα των ανθρώπινων δραστηριοτήτων και εμπειριών όσον αφορά στην αίσθηση του προσωπικού ενδιαφέροντος για τους άλλους και την ανάληψη ευθυνών για την ποιότητα ζωής τους*'. Ας σημειωθεί εδώ ότι στην ανεπίσημη φρο-

ντίδα συμπεριλαμβάνεται ο χρόνος ο οποίος καταναλώνεται σε δραστηριότητες επαφής με κοινωνικές υπηρεσίες, δηλαδή η συνέχεια της επίσημης και ανεπίσημης φροντίδας και ο διαμεσολαβητικός ρόλος των γυναικών σε αυτήν. Η συνέχεια επίσημης και ανεπίσημης φροντίδας, όπως αναφέραμε ήδη παραπάνω αναφορικά με τον αμειβόμενο χαρακτήρα της φροντίδας, προδιαγράφει και την αντίληψη της απασχόλησης και της φροντίδας ως συνέχεια. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά η Waerness (1989, p. 222) πολλοί συγγενείς εργάζονται ως οικογενειακοί βοηθοί στο σπίτι, ορισμένοι ανεπίσημοι φροντιστές/στριες λαμβάνουν αμοιβή μέσω επιδομάτων, μισθό φροντίδας ή διευρυμένων αδειών με αποδοχές για φροντίδα, ή όπως προσθέτει η Leira (1993, p. 24) πρόκειται για γυναίκες σε διαφορετική φάση του κύκλου ζωής.

Ενώ στο πλαίσιο της αγγλοσαξονικής θεώρησης η φροντίδα ορίζεται ως δραστηριότητα και εστιάζεται στον άνισο καταμερισμό εργασίας ανάμεσα στα δύο φύλα στην οικογένεια, στη σκανδιναβική προσέγγιση αναλύεται ως σχέση. Η Wærness (1984, pp. 70-71) σε ένα από τα πρώτα άρθρα της επιχειρώντας μια αποκωδικοποίηση της έννοιας της φροντίδας, διακρίνει τρεις βασικές επιμέρους μορφές, την προσωπική υπηρεσία (personal service) που βασίζεται σε άνισες κοινωνικές σχέσεις και ο φορέας φροντίδας βρίσκεται σε υποδεέστερη θέση, την εργασία παροχής φροντίδας (care-giving work), η οποία βασίζεται στην ισότιμη-αμοιβαία σχέση με το άτομο που λαμβάνει φροντίδα, το οποίο λόγω ηλικίας -συμπεριλαμβανομένων παιδιών και ηλικιωμένων- αναπηρίας ή ασθένειας δεν μπορεί να αυτοεξυπηρετηθεί, και την αυθόρμητη φροντίδα (spontaneous care) στο πλαίσιο της εκδήλωσης ενδιαφέροντος και αλληλεγγύης στην καθημερινή ζωή. Όλες οι σχέσεις φροντίδας, σύμφωνα με την ίδια, δύναται να λαμβάνουν χώρα τόσο στο δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό χώρο, και δεν επηρεάζονται από την παρέμβαση αμοιβής.

Η θεώρηση της Wærness είναι ιδιαίτερα σημαντική γιατί μεταφέρει τον προβληματισμό από τον/την φορέα φροντίδας, στην ίδια την φροντίδα, την έννοια της οποίας αποκωδικοποιεί στη βάση του αν λαμβάνει χώρα στα πλαίσια άνισων σχέσεων μεταξύ των ατόμων που παρέχουν και λαμβάνουν φροντίδα, δηλαδή δεν αντιλαμβάνεται την παροχή της περιοριστικά στα πλαίσια του άνισου καταμερισμού εργασίας ανάμεσα στα φύλα και δεν συνδέει τη συμμετοχή των γυναικών στη φροντίδα a priori με σχέσεις εξάρτησης. Η ίδια, βέβαια, δεν αναφέρεται αναλυτικά στην επίδραση επιμέρους κοινωνικών χαρακτηριστικών των συμμετεχόντων στη φροντίδα, στο βαθμό που προδιαγράφουν σχέσεις εξάρτησης, αλλά έμμεσα η θεώρηση της επιτρέπει να γίνουν αντιληπτές διαφορές με βάση το φύλο, όπως στη μονόπλευρη εξυπηρέτηση των ανδρών από τις γυναίκες σε καθημερινές δραστηριότητες που λαμβάνουν χώρα στο νοικοκυριό ή στην περίπτωση του οικιακού-προσωπικού βοηθού, συνήθως υποαμοιβόμενου-ης απασχολούμενου-ης, όπου η τάξη αλλά και άλλες κοινωνικές διαφορές, όπως στη βάση της φυλής-εθνότητας, αποτελούν βασικές παραμέτρους που προδιαγράφουν αρνητικές εμπειρίες, αντικατοπτρίζοντας άνισες κοινωνικές σχέσεις, όπως γίνεται μάλιστα σήμερα εμφανής με τη διεύρυνση της εμπορευματοποίησης της φροντίδας και τις μετατοπίσεις στο προνοιακό μείγμα στη Νορβηγία, όπως και σε όλες τις χώρες.

Για παράδειγμα, η υπολειμματοποίηση του συστήματος βοήθειας στο σπίτι στη Νορβηγία, με τη διεύρυνση των κριτηρίων πρόσβασης σε αυτό, καθώς και μέρους των παρεχόμενων υπηρεσιών, όπως οι υπηρεσίες καθαριότητας

με τη σταδιακή μετατροπή των κοινωνικών υπηρεσιών σε συντονιστικούς και συμβουλευτικούς φορείς, είχε ως αποτέλεσμα την εναπόθεση μέρους της φροντίδας και της ευθύνης για την παροχή της στους ανεπίσημους φορείς φροντίδας, όπως εξάλλου και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες Οι παραπάνω αλλαγές ενθαρρύνουν, επίσης, τον ανταγωνισμό ανάμεσα σε επίσημους και ανεπίσημους φορείς φροντίδας, αλλά και μεταξύ διαφορετικών επαγγελμάτων που συμμετέχουν στην παροχή φροντίδας. Στο πλαίσιο της επίσημης παροχής φροντίδας οι αλλαγές αυτές οδηγούν σε μεγαλύτερο διαχωρισμό ανάμεσα σε γυναίκες επαγγελματίες, οι οποίες βρίσκονται υψηλότερα στην ιεραρχία, ασκώντας έναν αυξανόμενο ρόλο στο συντονισμό των υπηρεσιών, και σε ανειδίκευτες γυναίκες που υφίστανται εντατικοποίηση και υποβάθμιση του ρόλου τους στην άμεση παροχή φροντίδας (βλ. Daatland, 1997, Lampropoulou., 2000).

Όσον αφορά στις σχέσεις φροντίδας, οι οποίες, δεν σχετίζονται με την προσωπική υπηρεσία, όπου δηλαδή ο φορέας φροντίδας δεν βρίσκεται σε υποδεέστερη θέση, αυτές χαρακτηρίζονται, σύμφωνα με την Waerness (1984, p. 69), από την αμοιβαιότητα[20] και αλληλεξάρτηση του ατόμου που φροντίζει και λαμβάνει φροντίδα και την εκούσια συμμετοχή των φροντιστών στην παροχή της. Στα πλαίσια αυτά, σύμφωνα με την ίδια, τα όρια ανάμεσα στη συναισθηματική και στην πρακτική διάσταση της φροντίδας δεν είναι διακριτά, δηλαδή η συμμετοχή στη φροντίδα έχει ουσιαστικά ένα θετικό χαρακτήρα. Η λέξη omsorg (φροντίδα) εξάλλου στις σκανδιναβικές γλώσσες, μπορεί να μεταφραστεί τόσο ως συναίσθημα, όσο και ως πρακτική δραστηριότητα, και με τις δύο εκδοχές της έχει ένα θετικό περιεχόμενο, αντίθετα με το αρνητικό περιεχόμενο που φέρει η φροντίδα ως δραστηριότητα στις αγγλοσαξονικές ερμηνείες. Όπως, όμως, επισημαίνει η Leira (1993, p. 27) η ταύτιση της συναισθηματικής και της πρακτικής πλευράς της φροντίδας, δεν πρέπει να θεωρείται παρούσα στις σχέσεις φροντίδας a priori, γιατί με την εστίαση στη σημασία της συναισθηματικής εμπλοκής στη διαδικασία της φροντίδας, μπορεί να αποπροσανατολίσει από κρίσιμα ζητήματα, όπως το τι συμβαίνει όταν τα συναισθήματα αυτά αλλάζουν ή παύουν να υπάρχουν. Η Waerness (1989, p. 219) βέβαια αναγνωρίζει, σε μία αναφορά της στο έργο των βρετανίδων φεμινιστριών, ότι η συναισθηματική και η πρακτική πλευρά της φροντίδας δεν ταυτίζονται πάντα. Η ίδια, όμως, θεωρεί ότι η ανάμειξη των γυναικών στη φροντίδα μπορεί να αποτελέσει μια εποικοδομητική εμπειρία για πολλούς φορείς φροντίδας, στην πλειοψηφία τους γυναίκες, όταν έχουν το έλεγχο της παροχής της, προσεγγίζοντας έτσι τα άτομα που φροντίζουν ως ενεργά υποκείμενα και όχι ως παθητικούς αποδέκτες προκαθορισμένων ρόλων για τα φύλα, όπως στην αγγλοσαξονική προσέγγιση.

Όπως γίνεται, επίσης, εμφανές σε άλλη εργασία της όπου αναφέρεται ειδικότερα στη λογική της φροντίδας (the rationality of care), η ίδια θεωρεί ότι η ιδιαιτερότητα της φροντίδας ως δραστηριότητας γίνεται αντιληπτή μέσα από τη σύζευξη λογικής και συναισθήματος και θεμελιώνεται, με την απόκτηση γνώσης μέσω της καθημερινής πρακτικής άσκησης, στη στενή διαπροσωπική σχέση του φορέα φροντίδας με το άτομο που λαμβάνει φροντίδα (Waerness, 1987, pp. 210-224). Ως παράδειγμα της λογικής της φροντίδας παραθέτει τη μητρική σκέψη (maternal thinking) που παραπέμπει στο έργο της Gilligan (1982) και της Ruddick[21]. Με την αναφορά της αυτή γίνεται κατανοητό ότι συνδέει την παροχή φροντίδας με γυναίκες ιδιότητες και κατά συνέπεια με ένα ερμηνευτικό πλαίσιο στη βάση της διαφοράς ανάμεσα στα

φύλα, αντίθετα με τη βρετανική προσέγγιση του θέματος, η οποία προσεγγίζει τη φροντίδα υπό την οπτική της ισότητας των φύλων.

Η προσέγγιση της θέσης των γυναικών στη φροντίδα υπό την οπτική της διαφοράς ή της ισότητας ανάμεσα στα φύλα, παραπέμπει στις γενικότερες ερμηνείες της θέσης των γυναικών στην κοινωνία στα πλαίσια διαφορετικών φεμινιστικών 'σχολών σκέψης' και ομάδων του γυναικείου κινήματος, θέμα στο οποίο δεν θα επεκταθούμε στο σημείο αυτό. Εδώ θα αρκεστούμε στο να επισημάνουμε ότι η σύνδεση της φροντίδας με γυναίκες ιδιότητες, όπως προκύπτει από το έργο της Waerness, παρότι δεν είναι κοινά αποδεκτή από όλες τις σκανδιναβές φεμινίστριες, τα τελευταία χρόνια, η 'λογική της φροντίδας' ως εναλλακτικός ηθικός κώδικας, σε αντίθεση με μια ατομοκεντρική οπτική συμμετοχής στο κοινωνικό γίγνεσθαι, κερδίζει σταδιακά έδαφος στη φεμινιστική σκέψη και στον χώρο της κοινωνικής πολιτικής, ενώ το εννοιολογικό πλαίσιο αναφοράς της φροντίδας ως σχέσης που εγκαινιάζεται με το έργο της Waerness έχει βρει τη συνέχεια του στο έργο άλλων φεμινιστριών θεωρητικών, οικονομολόγων αλλά και πολιτικών φιλοσόφων.

Η εννοιολόγηση της φροντίδας στη σκανδιναβική προσέγγιση, ιδιαίτερα μέσα από το πρωτοποριακό έργο της Waerness, είναι σαφές ότι δεν γίνεται αντιληπτή στο πλαίσιο δυϊστικών αντιπαραθέσεων, όπως στην αγγλοσαξονική θεώρηση, όσον αφορά τόσο στον αμειβόμενο-μη αμειβόμενο χαρακτήρα της φροντίδας και στη φροντίδα ως σχέση και ως δραστηριότητα. Η έρευνα σε διαφορετικές ομάδες φορέων φροντίδας και στη βάση επιμέρους χαρακτηριστικών των ατόμων που λαμβάνουν και παρέχουν φροντίδα, τόσο στη Νορβηγία όσο και ευρύτερα, όπως και στη Βρετανία από τα μέσα της δεκαετίας του 90 και μετά, έχει τεκμηριώσει και διευρύνει το ερμηνευτικό πλαίσιο της Waerness, ειδικότερα αναφορικά με το σχεσιακό χαρακτήρα της φροντίδας.

Με αυτόν τον προβληματισμό ως αφετηρία η Waerness προχώρησε στην αποκωδικοποίηση της έννοιας της φροντίδας, έργο που άσκησε τεράστια επίδραση όχι μόνο στις υπόλοιπες Σκανδιναβικές χώρες αλλά και ευρύτερα, τόσο στην Ευρώπη, κυρίως στην Ολλανδία, όσο, αν και σε μικρότερο βαθμό, στη Βρετανία και στις ΕΠΑ, από τις αρχές της δεκαετίας του 90 και μετά (Abel and Nelson,1990, Ungerson, 1990, Knijn & Kremer, 1997).

Όπως έχουμε, ήδη επισημάνει, η τυπολογία της φροντίδας, όπως αναπτύχθηκε από τη Waerness, συγγενεύει εκλεκτικά, αν και με επιμέρους διαφοροποιήσεις, με αυτήν που επιχειρήθηκε από φεμινίστριες θεωρητικούς της σχολής της 'ηθικής της φροντίδας' και ειδικότερα με το έργο της πολιτικής φιλοσόφου Joan Tronto[22].

Τέλος, ας επισημάνουμε ότι ενώ η αγγλοσαξονική φεμινιστική θεώρηση και πρακτική έχει δώσει έμφαση στο κράτος ως μηχανισμό καταπίεσης και αναπαραγωγής κυρίαρχων προτύπων για τα δύο φύλα, ιδιαίτερα με το νέο φεμινιστικό κύμα στη δεκαετία 60-70 (Dale & Foster, 1986), η σκανδιναβική οπτική στο θέμα έχει κατά κύριο ρόλο αντιμετωπίσει το κράτος ως ενθαρρυντικό μηχανισμό για την ισότητα των φύλων, κυρίως μέσα από την κοινωνικοποίηση της φροντίδας, αλλά και την ένταξη των γυναικών στην αγορά εργασίας, όπου το κράτος διαδραματίζει ένα βασικό ρόλο και ως εργοδότης (Hernes, 1987, Antonnen, 1996, Borchost, 1994, Sarvacy & Siim, 1994).

Όπως τονίζει η Siim (1994), η έννοια των φιλικών προς τις γυναίκες πολιτικών δεν ταυτίζεται ούτε με τις πολιτικές που ενθαρρύνουν μόνο το ρόλο των γυναικών ως μητέρων, και έτσι ευρύτερα ως φορέων φροντίδας, ούτε με

αυτές που ενθαρρύνουν μόνο πρότυπα συμμετοχής στην κοινωνία ταυτόσημα με τα αντρικά, αλλά με αυτές που διευκολύνουν όλα τα άτομα ανεξάρτητου φύλου στο να ασκήσουν το δικαίωμα τους στην επιλογή να είναι τόσο γονείς και φορείς φροντίδας όσο και εργαζόμενοι-ες. Έμφαση, στο πλαίσια μιας τέτοιας οπτικής, δεν προσδίδεται μόνο στην ένταξη των γυναικών στην αγορά εργασίας αλλά και στην παράλληλη αποδοχή της φροντίδας ως κοινωνικά χρήσιμης δραστηριότητας, η οποία να απορρέει εισοδήματα και κοινωνικοασφαλιστικά δικαιώματα εφάμιλλα με αυτά που προκύπτουν από άλλα είδη απασχόλησης, καθώς και της φροντίδας ως συλλογικής ευθύνης της κοινωνίας.

Η προσέγγιση, επίσης, της θέσης των γυναικών στη φροντίδα όχι απλά ως ένα κοινωνικό κατασκεύασμα, η αναγνώριση της δυνατότητας επιλογής για συμμετοχή σε αυτήν, η σύνδεση της φροντίδας με άντληση, εν δυνάμει, θετικής εμπειρίας για τα άτομα που συμμετέχουν σε αυτήν, όπως και η προσέγγιση της σχέσης φροντιστών και ατόμων που λαμβάνουν φροντίδα ως σχέση αμοιβαιότητας και αλληλεξάρτησης[23], γίνεται σήμερα αποδεκτή από φεμινίστριες και στον αγγλοσαξονικό χώρο, στη Βρετανία, ιδιαίτερα στις ΕΠΑ (βλ. και Shaver, 2018).

3. Η εννοιολόγηση της φροντίδας από τη δεκαετία του 1990 και μετά: φύλο και φροντίδα στην τυπολογία των καθεστώτων ευημερίας- πέρα από το «δίλημμα της Wollstonecraft»;

Στη δεκαετία του 90 ο προβληματισμός για τη σχέση φύλου-φροντίδας βρήκε την προέκτασή του σε διακρατικό επίπεδο, μέσα από την θεωρητική και εμπειρική μελέτη των καθεστώτων ευημερίας, με αφετηρία την κριτική που ασκήθηκε από φεμινίστριες θεωρητικούς στο πολυσυζητημένο βιβλίο του Esping-Andersen (1990).

Ο Esping-Andersen στο βιβλίο του «*Οι τρεις κόσμοι του καπιταλισμού της ευημερίας*» επικεντρώνει την ανάλυσή του στη σχέση αγοράς εργασίας και κράτους πρόνοιας. Είναι γνωστό ότι σε αυτό το πολυσυζητημένο του βιβλίο, για την τυπολογία των καθεστώτων ευημερίας στηρίχθηκε σε δύο κριτήρια. Το πρώτο αφορά στην έκταση της απο-εμπορευματοποίησης (de-commodification) (ο.π., p. 52) στις χώρες, οι οποίες περιλαμβάνονται στη μελέτη του, δηλαδή στη δυνατότητα που παρέχεται στους πολίτες να αποφύγουν την πλήρη εξάρτηση από την αγορά εργασίας για μικρό ή μεγάλο χρονικό διάστημα χωρίς απώλεια εισοδήματος, διαδικασία στην οποία ο ρόλος του κράτους αλλά δευτερευόντως και της οικογένειας αποδεικνύεται καθοριστικός. Το δεύτερο, το οποίο αποτελεί και προέκταση του πρώτου, αφορά στη σχέση της απο-εμπορευματοποίησης με την ιδιότητα του πολίτη, δηλαδή στο βαθμό που έχει αναπτυχθεί σύστημα κοινωνικής προστασίας στη βάση της ιδιότητας του πολίτη ανεξάρτητα από ταξικές και επαγγελματικές διαφοροποιήσεις και στη δυνατότητα κάλυψης αναγκών για την αποφυγή της πλήρης εξάρτησης από την αγορά εργασίας (ο.π., p. 22).

Με βάση τα δύο αυτά κριτήρια, το σοσιαλδημοκρατικό καθεστώς, όπως η Σουηδία, η Νορβηγία, η Δανία και η Φινλανδία από τη δεκαετία του 1960, βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στις κρατικές παροχές για την κάλυψη των κοινωνικών αναγκών και το κράτος υποστηρίζει την πλήρη απασχόληση ως αναπόσπαστο μέρος του κράτους πρόνοιας και είναι σχετικά ενεργό στη δημιουργία και τη διατήρησή του, τα φιλελεύθερα καθεστώτα, όπως στη Βρετανία, στην Ιρλανδία, στις Ηνωμένες Πολιτείες, στον Καναδά, στην Αυστραλία και στη Νέα Ζηλαν-

δία, τα οποία βασίζονται σε μεγάλο βαθμό στην αγορά και το συντηρητικό, στο οποίο περιέλαβε τη Γερμανία, τη Γαλλία και την Ιταλία, με τη δέσμευσή του στην αρχή της επικουρικότητας, βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στην οικογένεια στην κάλυψη κοινωνικών αναγκών. Τα τρία καθεστώτα ευημερίας ποικίλλουν ως προς τον βαθμό προστασίας από την πλήρη εξάρτηση από την αγορά εργασίας, δηλαδή την απο-εμπορευματοποίηση της εργατικής δύναμης.

Επικεντρώνοντας στις ταξικές σχέσεις και στη θεώρηση της εργασίας περιοριστικά στο πλαίσιο της μισθωτής απασχόλησης, η παράμετρος φύλο δεν ενσωματώνεται στην ανάλυσή του Esping-Andersen, με τρόπο που να λαμβάνει υπόψη τη σημασία της ανεπίσημης φροντίδας, της οικιακής εργασίας και τον πρωταγωνιστικό ρόλο των γυναικών σε αυτές τις δραστηριότητες, δηλαδή τη σημασία του άνισου καταμερισμού εργασίας ανάμεσα στα φύλα ως διαμεσολαβητικό παράγοντα ανάμεσα στο κράτος και στην αγορά εργασίας, με αποτέλεσμα όταν οι γυναίκες δεν είναι στην αγορά εργασίας να εξαφανίζονται από την ανάλυσή του (Taylor-Gooby, 1991, Langan & Ostner, 1991).

Όπως αναφέρει, χαρακτηριστικά, η Orloff (1993, p. 307) «*Οι έννοιες του είναι σαφώς ουδέτερες ως προς το φύλο. Οι κατηγορίες που χρησιμοποιεί, οι εργαζόμενοι, η σχέση κράτους-αγοράς, η ιδιότητα του πολίτη και η απο-εμπορευματοποίηση βασίζονται σε ένα ανδρικό πρότυπο. Επιπλέον, η σημασία της σχέσης των δύο φύλων και οι τυχόν επιπτώσεις των πολιτικών στην ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών αγνοούνται*».

3.1 Η φεμινιστική κριτική στο έργο του Esping-Andersen για τα καθεστώτα ευημερίας και η έννοια της απο-οικογενειοποίησης

Η κριτική[24] που ακολούθησε την έκδοση του βιβλίου του Esping-Andersen (1990) περιλαμβάνει τις προσπάθειες αφενός διεύρυνσης, αφετέρου τροποποίησης των κριτηρίων ταξινόμησης σε καθεστώτα ευημερίας, από φεμινίστριες θεωρητικούς, αρχικά, κυρίως, στη Μεγάλη Βρετανία και στις ΕΠΑ. Υιοθετήθηκαν δύο ευρείες προσεγγίσεις από τη φεμινιστική σκέψη[25]: Η πρώτη αφορούσε στην ενσωμάτωση του φύλου στην υπάρχουσα προβληματική των προνοιακών καθεστώτων, ενώ η δεύτερη προσέγγιση επιχείρησε να ενσωματώσει τη διάσταση του φύλου με την κατασκευή νέου θεωρητικού πλαισίου.

Το πιο σημαντικό παράδειγμα της πρώτης προσέγγισης ήταν αυτό της Ann Shola Orloff (1993) που ενσωμάτωσε το φύλο στην τυπολογία των καθεστώτων ευημερίας του Esping-Andersen. Δύο από τις κύριες διαστάσεις αυτής της τυπολογίας αναδιαμορφώθηκαν ώστε να περιλαμβάνουν: 1ον. τη σχέση μεταξύ της οικογένειας, του κράτους και της αγοράς και 2ον. την ενσωμάτωση των έμφυλων διαφορών στην κατηγοριοποίηση των καθεστώτων ευημερίας.

Ωστόσο, ο προβληματικός χαρακτήρας της απο-εμπορευματοποίησης στο έργο του Andersen σε σχέση με τις γυναίκες και τον καταμερισμό εργασίας μεταξύ των φύλων κατέστησε απαραίτητη, για την Orloff, την προσθήκη δύο ακόμη διαστάσεων, την πρόσβαση στην αμειβόμενη εργασία και την ικανότητα δημιουργίας και διατήρησης ενός αυτόνομου νοικοκυριού. Ένα σημαντικό πλεονέκτημα αυτής της προσέγγισης είναι ότι προώθησε τον διάλογο μεταξύ φεμινιστριών και ερευνητών του κυρίαρχου ρεύματος στο χώρο της κοινωνικής πολιτικής.

Πιο συγκεκριμένα, η Orloff (1993, p. 321) πρότεινε ως κριτήριο ταξινόμησης των καθεστώτων ευημερίας, τη δυνατότητα που παρέχεται στις γυναίκες να δημιουργήσουν και

να συντηρήσουν αυτόνομο νοικοκυριό αποφεύγοντας την εξάρτηση σε άλλα άτομα (to form and maintain autonomous household). Η ίδια αντιλαμβάνεται την παράμετρο δυνατότητα 'για δημιουργία και συντήρηση αυτόνομου νοικοκυριού' με δύο τρόπους, ο πρώτος αφορά στις πολιτικές που παρεμποδίζουν την εξάρτηση των γυναικών στον ανδρικό μισθό στο πλαίσιο της οικογένειας και ενθαρρύνουν τη γυναικεία απασχόληση, και ο δεύτερος στην κατοχύρωση δικαιωμάτων που απορρέουν από τη συμμετοχή στην ανεπίσημη φροντίδα[26], επισημαίνοντας, όμως, ότι τα δικαιώματα αυτά, αν και υποσκάπτουν την εξάρτηση των γυναικών στους συζύγους τους, λειτουργούν αντιφατικά, αναπαράγοντας έμφυλο καταμερισμό εργασίας.

Την ίδια χρονιά, με σχετικό άρθρο της, η O' Connor (1993, pp. 511-513) προσθέτει στα κριτήρια ταξινόμησης την έννοια της 'προσωπικής αυτονομίας'. Ως προσωπική αυτονομία (personal autonomy) θεωρείται η απομάκρυνση του κινδύνου προσωπικής εξάρτησης στο κράτος ή στην οικογένεια. Αν και η ίδια θεωρεί ότι η κατοχύρωση δικαιωμάτων κοινωνικής προστασίας, τα οποία συνδέονται με την απο-εμπορευματοποίηση της εργατικής δύναμης, είναι σημαντική τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες, μέτρο σύγκρισης ανάμεσα σε διαφορετικά καθεστώτα ευημερίας, από τη σκοπιά του φύλου, πρέπει να αποτελέσει, κατά τη γνώμη της, αν και σε ποίο βαθμό το κράτος διευκολύνει τη συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας.

Ενώ ο Esping-Andersen (1990) τονίζει την πτυχή της οικονομικής ανεξαρτησίας, η Lister (1994, p. 37) αναφέρει ότι «*η διάσταση της απο-εμπορευματοποίησης πρέπει επίσης να συμπληρωθεί από αυτή που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε «απο-οικογενειοποίηση»* (de-familialization)*, ώστε να έχουμε μια ολοκληρωμένη προσέγγιση της επίτευξης της οικονομικής ανεξαρτησίας*». Τα καθεστώτα ευημερίας θα μπορούσαν, επίσης, να χαρακτηριστούν, σύμφωνα με την άποψή της, ανάλογα με το βαθμό στον οποίο οι μεμονωμένοι ενήλικες μπορούν να διατηρήσουν ένα κοινωνικά αποδεκτό βιοτικό επίπεδο, ανεξάρτητα από τις οικογενειακές σχέσεις, είτε μέσω αμειβόμενης εργασίας είτε μέσω του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης.

Οι Mclaughlin και Glendenning (1994, p.65) προτείνουν μια πιο γενική έννοια της απο-οικογενειοποίησης, η οποία δεν τονίζει ρητά το στόχο της οικονομικής ανεξαρτησίας «*η απο-οικογενειοποίηση αποτελείται από εκείνες τις διατάξεις και πρακτικές που ποικίλλουν στον βαθμό στον οποίο η ευημερία μας εξαρτάται από τη σχέση μας με την πατριαρχική οικογένεια*».

Υπογραμμίζουν, επίσης, ότι η απο-οικογενειοποίηση δεν αφορά μόνο την εξάρτηση με βάση το φύλο αλλά και τις διαγενεακές σχέσεις. Το ζήτημα, αναφέρουν, δεν είναι «*αν οι άνθρωποι είναι εντελώς «απο-οικογενειοποιημένοι», αλλά μάλλον ο βαθμός στον οποίο δέσμες νομικών και κοινωνικών κανόνων έχουν αλλάξει την ισορροπία της δύναμης μεταξύ ανδρών και γυναικών, μεταξύ εξαρτώμενων και μη εξαρτώμενων ατόμων, και ως εκ τούτου τους όρους και τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες τα άτομα συμμετέχουν σε οικογενειακές ή άλλες διευθετήσεις της φροντίδας*» (ο.π 1994, p. 66). Η ιδέα ότι η φροντίδα πρέπει να γίνεται αντιληπτή ως σχέση, η οποία δύναται να διέπεται από αμοιβαιότητα, βρίσκει την αφετηρία της, αναφορικά με την προβληματική των καθεστώτων ευημερίας, σε αυτή την διατύπωση. Ως εκ τούτου, η έννοια της απο-οικογενειοποίησης αποτυπώνει όχι μόνο την οικονομική ανεξαρτησία και την ανεξαρτησία από την ευθύνη φροντίδας, αλλά και την ελευθερία επιλογής για συμμετοχή στη φροντίδα.

Σε συνέχεια της φεμινιστικής κριτικής στο έργο

του, ο Espring Andersen (1999:45) εισαγάγει στην ανάλυσή του τον όρο «απο-οικογενειοποίηση» (de-familialization), χωρίς να κάνει, όμως. αναφορά στη προγενέστερη χρήση του όρου από τη Lister και τις Mclaughlin & Glendenning. Ο Esping-Andersen χρησιμοποίησε την έννοια της απο-οικογενειοποίησης επικεντρώνοντας στη σημασία της διαθεσιμότητας παροχής φροντίδας έξω από το σπίτι/οικογένεια, ιδίως για τα παιδιά. Αυτό θεωρήθηκε απαραίτητη προϋπόθεση για την εμπορευματοποίηση των γυναικών, δηλαδή τη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας και, συνεπώς, για την ικανότητά τους να διεκδικούν κοινωνικά δικαιώματα βάσει του καθεστώτος τους ως εργαζομένων, αποκαλύπτοντας την υπεροχή της απασχόλησης έναντι άλλων δικαιωμάτων. Στο έργο του, η συμμετοχή στη φροντίδα γίνεται αντιληπτή αρνητικά, δηλαδή ως βάρος για τις οικογένειες και εμπόδιο για την οικονομική ανεξαρτησία των γυναικών και η φροντίδα τόσο ως βασική υποχρέωση όσο και ως δικαίωμα των πολιτών χάνεται στη μετάφραση (βλ. και Esping-Andersen, 2002).

Αρκετές ακαδημαϊκοί και ερευνήτριες, εντός και εκτός του φεμινιστικού χώρου, έχουν χρησιμοποιήσει έκτοτε την έννοια της απο-οικογενειοποίησης στις κριτικές συζητήσεις τους για τις μεταρρυθμίσεις της κοινωνικής πολιτικής που έχουν λάβει χώρα σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες από τη δεκαετία του 1990 και μετά. Το επίκεντρο των μεταρρυθμίσεων αυτών, αφορούν, κατά κύριο λόγο, οι στρατηγικές για την ενίσχυση της συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας. Ο πρωταρχικός αυτός στόχος, ο οποίος τυγχάνει, επίσης, εφαρμογής στην ευρωπαϊκή στρατηγική για την απασχόληση έχει ως βασικό πυρήνα της ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε ένα παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον.

Οι φεμινίστριες θεωρητικοί έχουν χρησιμοποιήσει την έννοια της απο-οικογενειοποίησης κυρίως ως συνώνυμης με αυτή της εξατομίκευσης (individualitation) και όταν αυτές οι μεταρρυθμίσεις πολιτικής αξιολογούνται στη βάση της έννοιας της απο-οικογενοποίησης, γίνεται προφανές ότι οι πολιτικές αφορούν κυρίως την κάλυψη αναγκών και την αυτονομία μέσω της ένταξης στην αγορά εργασίας και δεν συμπεριλαμβάνουν δικαιώματα που σχετίζονται με τη συμμετοχή φροντίδα (Leitner et al., 2004).

Πιο πρόσφατα, όμως, υπάρχουν αναφορές που αμφισβητούν τον περιορισμό της οπτικής της απο-οικογενειοποίησης στα ζητήματα της απασχόλησης. Μπορούμε να διακρίνουμε δύο είδη κριτικής, η πρώτη λαμβάνει υπόψη τις τρέχουσες αλλαγές πολιτικής και τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες ως αφετηρία για τον έλεγχο των διαφορετικών πτυχών της απο-οικογενοποίησης, και η άλλη απαιτεί επανεξέταση της έννοιας της απο-οικογενοποίησης από μια πιο θεωρητική σκοπιά. Και οι δύο πλευρές, ωστόσο, καταλήγουν σε παρόμοια συμπεράσματα, επισημαίνοντας ότι η έννοια της απο-οικογενειοποίησης είχε εξαρχής περιοριστεί στην πτυχή της εμπορευματοποίησης (Kröger, 2011, Ostner, 2003).

Οι μεταρρυθμίσεις που προσανατολίζονται αποκλειστικά στην απασχόληση συχνά υπονοούν ότι τα κοινωνικά δικαιώματα που προηγουμένως χορηγούνταν στις γυναίκες ως εξαρτώμενα μέλη οικογένειας έχουν περικοπεί -π.χ. οικονομική βοήθεια σε χήρες- χωρίς να ασκείται κριτική στα αποτελέσματά τους για τις γυναίκες που λόγω, κυρίως, της επί μακρόν συμμετοχής τους στη φροντίδα και στην κάλυψη ποικίλων αναγκών της οικογένειας, παρέμειναν εκτός αγοράς εργασίας και χωρίς προσωπικά εισοδήματα (Leitner et al., 2004).

Αν και η αύξηση της γυναικείας απασχόλησης είναι αναμφισβήτητα αδιαχώριστη από αυτήν, η εξάλειψη της ανισότητας των φύλων δεν θεωρείται συνήθως ισότιμος στόχος στη μεταρρύθμιση της ευρωπαϊκής πολιτικής (Lewis and Giullari, 2005: 83). Αυτές οι πτυχές καταδεικνύουν ότι οι στρατηγικές πολιτικής που περιγράφονται ως 'εξατομίκευση' μπορεί να συνεπάγονται πολιτικά αμφιλεγόμενες ιδέες και αντικρουόμενα αποτελέσματα για τις γυναίκες.

Η Leitner (2003, p. 370), για παράδειγμα, διερεύνησε το βαθμό που οι κρατικές πολιτικές αναδιανέμουν την ευθύνη για την φροντίδα εντός της οικογένειας, αν αντικαθιστούν την οικογένεια ως πάροχο φροντίδας, αν κοινωνικοποιούν ή επικουρούν την φροντίδα και σχετικές λειτουργίες της οικογένειας και αν αντιμετωπίζουν τα μέλη της οικογένειας ως άτομα, όσον αφορά τα δικαιώματα, τις υποχρεώσεις και τις πηγές υποστήριξης, αλλά και ως πιθανούς/ες απασχολούμενους/ες. Η ίδια διακρίνει τέσσερις διαφορετικές κατευθύνσεις στην οικογενειακή πολιτική, την απο-οικογενειοποίηση, την σιωπηρή οικογενειοποίηση, τη ρητή οικογενειοποίηση και την προαιρετική οικογενειοποίηση. Την εμπειρική της διερεύνηση για την χορήγηση γονικής άδειας σε εργαζόμενους/ες σε εννέα κράτη μέλη της ΕΕ, τις προϋποθέσεις και τα δικαιώματα που τη συνοδεύουν, την χρησιμοποιεί ως ένα παράδειγμα κατάδειξης των παραλλαγών αυτών.

Στην ίδια γραμμή πλεύσης, η Saraceno (2011), παρότι η αναφορά της Leitner αφορά την κατανομή της ευθύνης για συμμετοχή στη φροντίδα, διερευνά ποια μέλη της οικογένειας είναι νομικά υποχρεωμένα να προσφέρουν πρακτική και οικονομική υποστήριξη στην κάλυψη αναγκών φροντίδας, αναφορικά με τις διαγενεακές σχέσεις. Οι Saraceno and Keck (2010, p. 682) έχουν, επίσης, χρησιμοποιήσει την έννοια της απο-οικογενειοποίησης ειδικότερα αναφορικά με την φροντίδα ηλικιωμένων ατόμων για την περιγραφή της παροχής από το κράτος εξατομικευμένων κοινωνικών δικαιωμάτων που απομειώνουν την οικογενειακή ευθύνη και εξάρτηση. Ωστόσο, επισημαίνουν ότι ο αντίθετος πόλος της απο-οικογενειοποίησης, η οικογενειοποίηση, μπορεί είτε να δημιουργηθεί άμεσα από την υπολειμματική κρατική παροχή υπηρεσιών και οικονομικής στήριξης (οικογενισμός εξ ορισμού) είτε έμμεσα από την ενεργή κρατική στήριξη της φροντίδας των ατόμων εντός της οικογένειας (υποστηριζόμενος οικογενισμός).

Η Daly (2011, p.8) στέκεται κριτικά απέναντι στον όρο οικογενειοποίηση και απο-οικογενειοποίηση, καθώς θεωρεί ότι διατρέχει τον κίνδυνο η οικογένεια να γίνει αντιληπτή με σχετικά στατικούς όρους, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι διαφορετικές μορφές της και να αξιολογούνται οι αλλαγές στο ρόλο που διαδραματίζει μέσα στα χρόνια. Προτείνει δε, ως πιο δόκιμη, την έννοια της εξατομίκευσης ως αντίθετο πόλο της οικογενειοποίησης για τους σκοπούς της ανάλυσης του φύλου και της σχέσης του με τα σύγχρονα καθεστώτα ευημερίας, ζήτημα στο οποίο θα επανέλθουμε παρακάτω (βλ. και 3.3).

Άλλες φεμινίστριες άσκησαν, επίσης, κριτική στο γεγονός της αντιμετώπισης της απο-οικογενειοποίησης και της οικογενειοποίησης ως δύο αντίθετους πόλους παρά ως ένα συνεχές, με αποτέλεσμα να μην καθίστανται εμφανείς διαφορές μέσα στα ίδια καθεστώτα ευημερίας, για παράδειγμα ότι πολιτικές οικογενειοποίησης και απο-οικογενειοποίησης δύνανται να συνυπάρχουν στο πλαίσιο μίας και μόνης χώρας στη βάση διαφοροποίησης μεταξύ διαφορετικών ομάδων φροντιστών (Pfau-Effinger, 2005a, Saxonberg, 2013).

Συνοψίζοντας, οι παραπάνω προσεγγίσεις, με ελάχιστες εξαιρέσεις, όπως, κυρίως, αυτή των Mclaughlin and Glendenning (1994) που

υπήρξαν και οι πρωτεργάτριες στην εισαγωγή της έννοιας της απο-οικογενειοποίησης, εστιάζουν στον άνισο καταμερισμό εργασίας ανάμεσα στα φύλα και στην επακόλουθη εξάρτηση των γυναικών στα πλαίσια της οικογένειας, ενώ η κρατική παρέμβαση, ως βασικό κριτήριο κατάταξης σε διαφορετικά καθεστώτα ευημερίας, προσμετράται στο βαθμό που ενισχύει την οικονομική ανεξαρτησία των γυναικών μέσα από την ενθάρρυνση της ένταξής τους στην αγορά εργασίας, όπως με την ανάπτυξη υπηρεσιών φροντίδας. Αντίληψη που παραπέμπει στην αγγλοσαξονική προσέγγιση της φροντίδας και της θέσης των γυναικών σε αυτήν όπως την περιγράψαμε παραπάνω (βλ. 2). Ενώ οι αναλύσεις αυτές αναδεικνύουν τη σημασία της ανεπίσημης φροντίδας για την κατανόηση της θέσης των γυναικών στα καθεστώτα ευημερίας, η συμμετοχή στη φροντίδα ως ικανή συνθήκη ένταξης στα προγράμματα κοινωνικής προστασίας δεν έχει θέση, ακολουθούν έτσι τον Esping-Andersen στη προσέγγιση των κοινωνικών δικαιωμάτων μέσα από τη ταύτιση της ιδιότητας του πολίτη με τον πολίτη εργαζόμενο-η (βλ και παρακάτω 3.3).

3.2 Η κατασκευή νέων μοντέλων/ καθεστώτων ευημερίας με βάση τον έμφυλο καταμερισμό εργασίας και η πολιτική της Ε.Ε

Το σημείο εκκίνησης της δεύτερης προσέγγισης, αναφορικά με την κριτική της θεώρησης του Espign Andersen για τα καθεστώτα ευημερίας, αποτέλεσε η κατασκευή μοντέλων/ καθεστώτων ευημερίας που βασίζονται στον καταμερισμό εργασίας μεταξύ των φύλων. Η Lewis (1992, p. 162) σε μια προσπάθεια περαιτέρω τροποποίησης του θεωρητικού πλαισίου αναφοράς του Esping-Andersen, αναφέρει ότι η ιδέα ενός οικογενειακού μοντέλου, αυτό του άντρα κουβαλητή, διατρέχει όλα τα προνοιακά καθεστώτα του καπιταλισμού. Το μοντέλο του άνδρα κουβαλητή αναπαράγει την εξάρτηση των γυναικών στους συζύγους τους στα πλαίσια της οικογένειας, όπου οι γυναίκες φέρουν την κύρια ευθύνη για την παροχή φροντίδας, με αποτέλεσμα να παρεμποδίζεται η συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας. Το μοντέλο αυτό, σύμφωνα με την Lewis, εντοπίζεται με ορισμένες διαφοροποιήσεις σε όλες τις χώρες, και με βάση αυτές τις διαφοροποιήσεις μπορούμε να τις κατατάξουμε σε αυτές με ισχυρό, με τροποποιημένο ή με ασθενές/διπλής σταδιοδρομίας 'μοντέλο του άντρα κουβαλητή' (βλ. και Lewis, 1993, Ostner & Lewis, 1994).

Σχετική είναι και η απόπειρα ανάπτυξης μια τυπολογίας των καθεστώτων ευημερίας με κριτήριο το είδος των πολιτικών που ενθαρρύνουν την ισότητα των δύο φύλων, παράλληλα με την απο-εμπορευματοποίηση της εργατικής δύναμης, από τον Korpi (2000), με την κατάταξη σε καθεστώτα προσανατολισμένα στην αγορά, σε καθεστώτα διπλής σταδιοδρομίας και σε καθεστώτα στήριξης της οικογένειας. Ο Korpi αναφέρεται στην ευρύτερη έννοια των ανισοτήτων μεταξύ των φύλων και όχι αποκλειστικά στην απασχόληση, αλλά ο κύριος στόχος του είναι οι πολιτικές που επηρεάζουν την ένταξη των γυναικών στην αγορά εργασίας (ο.π p. 143). Ως εκ τούτου, ενώ φαίνεται ότι ενσωματώνουν τον προβληματισμό που αναπτύχθηκε από φεμινίστριες θεωρητικούς στη συζήτηση για τα καθεστώτα ευημερίας, τόσο ο Esping-Andersen όσο και ο Korpi συνεχίζουν να επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στις πολιτικές που διευκολύνουν, αποκλειστικά, την ένταξη των γυναικών στην αγορά εργασίας.

Είναι αρκετοί οι συγγραφείς που έχουν χρησιμοποιήσει την έννοια της απο-εμπορευματοποίησης στις συζητήσεις τους σχετικά με τις μεταρρυθμίσεις στην κοινωνική πολιτική που έλαβαν χώρα σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες,

κυρίως από τη δεκαετία του 1990 και μετά. Στο επίκεντρο, όμως, των μεταρρυθμίσεων ήταν και οι στρατηγικές για την ενίσχυση της συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας.

Ο πρωταρχικός στόχος, όπως αναφέρεται στην ευρωπαϊκή στρατηγική για την απασχόληση, είναι η ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε παγκόσμιο επίπεδο. Όπου αυτές οι πολιτικές μεταρρυθμίσεις αξιολογούνται σε σχέση με τις κατηγορίες που ενέχονται στην έννοια της απο-οικογενειοποίησης, καθίσταται προφανές ότι οι πολιτικές αφορούν κυρίως την αποφυγή της οικονομικής εξάρτησης στην οικογένεια και όχι ζητημάτων που αφορούν τη συμμετοχή στη φροντίδα (Leitner et al., 2004, Lewis, 2001, Lewis & Giullari, 2005). Ένα βασικό ζήτημα είναι ότι μολονότι η αύξηση της γυναικείας απασχόλησης είναι αναμφισβήτητα αδιαχώριστη από το εύρος της συμμετοχής στην οικιακή εργασία και στη φροντίδα, η εξάλειψη της ανισότητας μεταξύ των φύλων στην παροχή φροντίδας δεν θεωρείται ισότιμος στόχος στη μεταρρύθμιση της ευρωπαϊκής πολιτικής (Lewis and Giullari, 2005, p. 83).

Είναι γεγονός ότι δεν υφίσταται θεμελιώδες «δικαίωμα στη φροντίδα» στο δίκαιο της ΕΕ. Η συμφιλίωση εργασίας-οικογένειας δεν αποτέλεσε ποτέ αυτοτελή στόχο πολιτικής της ΕΕ αλλά μάλλον έχει υποταχθεί σε ευρύτερους οικονομικούς στόχους. Η πολιτική της ΕΕ στον τομέα αυτό αναπτύχθηκε ως απάντηση σε μια σειρά προκλήσεων, ιδίως αναφορικά με τη συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας, με επικέντρωση στις γονικές ευθύνες παρά σε οποιαδήποτε ευρύτερη αντίληψη περί φροντίδας. Με αυτήν την πολιτική εστίαση, η αρχή της ισότητας έχει ενταχθεί στην κυρίαρχη πολιτική ενασχόληση της ΕΕ, δηλαδή στην οικονομική ανάπτυξη μέσω της πλήρους απασχόλησης (Stratigaki, 2004). Η έλλειψη ενός σαφούς στόχου για την ισότητα σημαίνει ότι παρά την υπόσχεσή της για εξίσωση της φροντίδας μεταξύ των γονέων, όπως με τις οδηγίες για τη γονική άδεια, έχει, στην πράξη επιβεβαιώσει το φύλο της φροντίδας, αφήνοντας συνάμα πάρα πολλά στη διακριτική ευχέρεια των κρατών μελών.

Δεν είναι μόνο η πρόσδεση της πολιτικής ίσων ευκαιριών της Κοινότητας με τη συμμετοχή στην αγορά εργασίας, αλλά και η προώθηση της ισότητας των φύλων υπό την οπτική μιας ατομοκεντρικής προσέγγισης των δικαιωμάτων των γυναικών όμοια με των ανδρών, η οποία υποβαθμίζει τη σημασία της συμμετοχής σε δραστηριότητες όπως η φροντίδα και περιορίζεται σε νομικές ρυθμίσεις της απασχόλησης των γυναικών. Η εξέταση των πολιτικών για την απασχόληση, που εξαρτάται όλο και περισσότερο από τις ενεργητικές πολιτικές, αποκαλύπτει μια σαφή κίνηση προς τον στόχο της αύξησης του ποσοστού απασχόλησης των γυναικών, χωρίς όμως μέριμνα για το πως η απασχόληση μπορεί να οδηγήσει στην ίση μεταχείριση ανδρών και γυναικών. Αρκετές μελέτες έχουν εντοπίσει τη σταθερή διαγραφή των στόχων για την ισότητα των φύλων από την ευρωπαϊκή στρατηγική[27] για την απασχόληση, μια κατεύθυνση πολιτικής που προσανατολίζει αντίστοιχα τις πολιτικές των κρατών μελών (Fagen, Grimshaw and Rubery, 2006, Jacquot 2015, Στρατηγάκη, 2005).

Η κρίση στην ευρωζώνη έχει οδηγήσει την ΕΕ στην αναζήτηση δημοσιονομικής πειθαρχίας μέσω της συντονισμένης εφαρμογής πολιτικών λιτότητας και δομικών μεταρρυθμίσεων στην αγορά, στην απασχόληση και στο κράτος πρόνοιας. Οι πολιτικές της λιτότητας στην Ευρώπη υπονομεύουν τα δικαιώματα των γυναικών, αναπαράγουν τις υφιστάμενες έμφυλες ανισότητες, δημιουργούν νέες ανισότητες και παρε-

μποδίζουν τις όποιες προοπτικές για βιώσιμη και ισότιμη οικονομική πρόοδο στην Ευρώπη. Οι πρόσφατες περικοπές στις δημόσιες δαπάνες των κρατών μελών της ΕΕ που έχουν επικυρωθεί από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, έχουν πολύ μεγαλύτερες επιπτώσεις για όσους/όσες έχουν αδύναμη φωνή και περιορισμένη δυνατότητα συμμετοχής στα κέντρα λήψης αποφάσεων, δηλαδή για τις γυναίκες, τα παιδιά και τους ηλικιωμένους (Karamessini & Rubery, 2013).

Η νομοθεσία της ΕΕ υιοθετώντας μια περιοριστική προσέγγιση με επίκεντρο την αμειβόμενη εργασία, παρά την (μη αμειβόμενη) εργασία φροντίδας, υποστηρίζεται από ετεροκανονικές έμφυλες υποθέσεις σχετικά με την οργάνωση της εργασίας και της οικογενειακής ζωής (Busby, 2018). Η έλλειψη οποιασδήποτε σαφώς εφαρμοστέας σχετικής νομικής βάσης, σημαίνει ότι το κεκτημένο της ΕΕ προσφέρει πολύ λίγα σε όσες/ους παρέχουν εναλλακτικές μορφές φροντίδας εκτός της σχέσης γονέα-παιδιού, όπως των ηλικιωμένων ατόμων (Horton, 2015). Παρά τις προφανείς κοινωνικές προκλήσεις, με την αυξανόμενη γήρανση και τις ολοένα διογκωμένες ανάγκες φροντίδας, πέρα από την παιδική φροντίδα, η νομοθετική πρωτοβουλία της ΕΕ περιορίζεται ουσιαστικά στη βραχυπρόθεσμη και μη αμειβόμενη άδεια έκτακτης ανάγκης για «επείγον οικογενειακό λόγο» στην Οδηγία 2019/1158, ρήτρα 7.

Υπάρχουν, διάφορα μέσα και πρωτοβουλίες σε επίπεδο ΕΕ που παρέχουν τη βάση για ένα κοινό στρατηγικό όραμα για τη μακροχρόνια φροντίδα στην Ευρώπη. Ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ αναγνωρίζει τα δικαιώματα των ηλικιωμένων να διάγουν αξιοπρεπή και ανεξάρτητη ζωή και να συμμετέχουν στον κοινωνικό και πολιτιστικό βίο. Κατοχυρώνει το δικαίωμα των ατόμων με αναπηρία να επωφελούνται από μέτρα που θα τους εξασφαλίζουν την αυτονομία, την κοινωνική και επαγγελματική ένταξη και τη συμμετοχή στον κοινοτικό βίο. Στην αρχή 18 του ευρωπαϊκού πυλώνα κοινωνικών δικαιωμάτων ορίζεται το δικαίωμα πρόσβασης σε ποιοτική και οικονομικά προσιτή μακροχρόνια φροντίδα, ιδίως σε υπηρεσίες κατ' οίκον φροντίδας και υπηρεσίες σε επίπεδο κοινότητας.

Πέρα από την Ε.Ε, στο πλαίσιο της «Παγκόσμιας έκκλησης για δράση για μια ανθρωποκεντρική ανάκαμψη από την κρίση COVID-19 που θα είναι συμπεριληπτική, βιώσιμη και ανθεκτική», της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας (ΔΟΕ), επισημάνθηκαν οι σημαντικές ευκαιρίες για αξιοπρεπή εργασία στον τομέα της φροντίδας. Τονίστηκε η ανάγκη να πραγματοποιηθούν επενδύσεις στον τομέα της φροντίδας, να αντιμετωπιστεί το ζήτημα της ανεπαρκούς διάθεσης πόρων και να βελτιωθούν οι συνθήκες εργασίας. Το έργο της ΔΟΕ σχετικά με την κοινωνική προστασία και τις συνθήκες εργασίας για τους φροντιστές, συμπεριλαμβανομένων των οικιακών εργαζομένων και των εσωτερικών φροντιστών, παρέχει μια καλή βάση ανάλυσης των προκλήσεων που αντιμετωπίζει ο τομέας σε ολόκληρο τον κόσμο και τα σχετικά διεθνή πρότυπα.

Η μακροχρόνια φροντίδα βρίσκεται, επίσης, στο επίκεντρο των δράσεων που υλοποιεί ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (ΠΟΥ) στο πλαίσιο της Δεκαετίας των Ηνωμένων Εθνών για την υγιή γήρανση. Ο στενός συντονισμός μεταξύ των κρατών μελών μπορεί να συμβάλει στην αύξηση του αντίκτυπου αυτών των πρωτοβουλιών και να φέρει την ΕΕ στην κατάλληλη θέση ώστε να αναλάβει πιο κυρίαρχο ρόλο στην αντιμετώπιση των παγκόσμιων δημογραφικών προκλήσεων.

Οι εργασίες ανάλυσης που διενεργεί ο Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυ-

ξης (ΟΟΣΑ), με την υποστήριξη της Επιτροπής, για τη μέτρηση της αποτελεσματικότητας της κοινωνικής προστασίας, μπορούν, επίσης, να συμβάλουν στην καθοδήγηση της ορθής χάραξης πολιτικής όσον αφορά την ενίσχυση της κοινωνικής προστασίας για τη μακροχρόνια φροντίδα. Ωστόσο, οι ελλείψεις εργατικού δυναμικού στην ΕΕ γίνονται όλο και πιο αισθητές, μεταξύ άλλων στην ανάκαμψη της αγοράς εργασίας μετά την πανδημία. Αντικατοπτρίζουν δε διαρθρωτικές προκλήσεις, όπως η γήρανση, η διττή μετάβαση στην ψηφιοποίηση και η καταπολέμηση της κλιματικής κρίσης, τις κακές συνθήκες εργασίας σε ορισμένους τομείς και επαγγέλματα και τις ελλείψεις σε δεξιότητες. Ο τομέας της φροντίδας πλήττεται ιδιαίτερα από τις ελλείψεις εργατικού δυναμικού που πολύ συχνά οφείλονται στις δυσμενείς συνθήκες εργασίας και στους χαμηλούς μισθούς.

Οι οικιακοί εργαζόμενοι, μεταξύ των οποίων υπερτερούν οι γυναίκες και που συχνά προέρχονται από οικογένειες μεταναστών, αντιμετωπίζουν ορισμένες από τις χειρότερες συνθήκες εργασίας του εργατικού δυναμικού στον τομέα της μακροχρόνιας φροντίδας. Συχνά εργάζονται αδήλωτα ή σε καθεστώς ψευδούς αυτοαπασχόλησης, αμείβονται με εξαιρετικά χαμηλούς μισθούς και μερικές φορές στερούνται βασικών εργασιακών δικαιωμάτων, όπως επαρκών περιόδων ανάπαυσης και αποδοχών. Η σύμβαση αριθ. 189 της ΔΟΕ προβλέπει πρότυπα για αξιοπρεπείς συνθήκες εργασίας των οικιακών εργαζομένων, συμπεριλαμβανομένων των εσωτερικών φροντιστών, αλλά υπάρχουν καθυστερήσεις στην κύρωσή της, καθώς μόνον οκτώ κράτη μέλη της ΕΕ την έχουν κυρώσει. Οι υπηρεσίες φροντίδας θα πρέπει να επεκταθούν ώστε να ανταποκρίνονται στις τρέχουσες και μελλοντικές ανάγκες φροντίδας. Η αύξηση αυτή της διαθεσιμότητας των υπηρεσιών φροντίδας θα πρέπει να συμβαδίζει και με τη βελτίωση της ποιότητας, της οικονομικής προσιτότητας και της προσβασιμότητάς τους [βλ. αναλυτικά COM(2022) 440 final].

Επιπρόσθετα, «*Η ύφεση του 2007-8 και η κρίση Covid-19, που αποκάλυψε την κοινωνική και περιβαλλοντική ζημιά που προκλήθηκε από τον νεοφιλελεύθερο παγκοσμιοποιημένο χρηματοπιστωτικό καπιταλισμό παγκοσμίως, ανέδειξε και την τεράστια αξία της φροντίδας για τη διατήρηση της ζωής και της κοινωνικής αναπαραγωγής*» (karamessini, 2023, p. 5). Δεν είναι τυχαία, λοιπόν, η αναβίωση του ενδιαφέροντος που παρατηρείται τα τελευταία χρόνια και στην πολιτική της ΕΕ για την ισορροπία μεταξύ επαγγελματικής και προσωπικής ζωής.

Μετά την πιο πρόσφατη Οδηγία 2019/1158 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, σχετικά με την "ισορροπία μεταξύ επαγγελματικής και ιδιωτικής ζωής για τους γονείς και τους φροντιστές", με την επέκταση των γονικών αδειών και την θέσπιση δικαιωμάτων σε άδεια, πλην πενιχρών, και για τους υπόλοιπους φροντιστές, η ώθηση για την ισότητα των φύλων στη φροντίδα βρήκε συνέχεια στη Στρατηγική για την Ισότητα 2020-2025 (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2020). Η στρατηγική επανέφερε στην ΕΕ τη συνολική φεμινιστική προσέγγιση για την ισότητα των φύλων στην επαγγελματική ζωή. Ωστόσο, δεν ενέκρινε την πρόταση του Ευρωπαϊκού Λόμπι Γυναικών για μια «Συμφωνία Φροντίδας για την Ευρώπη» παράλληλα με την «Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία» (karamessini, 2023, p. 18).

Πιο πρόσφατα, το Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, της 5ης Ιουλίου 2022, προσβλέπει προς μια κοινή ευρωπαϊκή δράση στον τομέα της φροντίδας με την υιοθέτηση της «Ευρωπαϊκής Στρατηγικής για τη Φροντίδα»[28], προκειμένου να εξειδικεύσει και να στηρίξει την εφαρμογή των αρχών που κατοχυρώνονται στον Ευρωπαϊκό Πυλώνα Κοι-

νωνικών Δικαιωμάτων, ιδίως των αρχών της ισότητας των φύλων, της ισορροπίας μεταξύ επαγγελματικής και ιδιωτικής ζωής, της παιδικής φροντίδας, καθώς και την προστασία των ατόμων που παρέχουν μακροχρόνια φροντίδα [2021/2253(INI)].

Όπως, όμως, επισημαίνει η Καραμεσίνη *"Η Στρατηγική δεν έχει φτάσει στο σημείο να υποστηρίζει ένα καθολικό δικαίωμα στη φροντίδα, αλλά προτρέπει τα κράτη μέλη της ΕΕ να ενισχύσουν τις κοινωνικές επενδύσεις στη φροντίδα και να ενταχθούν στην τάση πριν από το 2008[29]... Οι επιφυλάξεις που μπορούν να διατυπωθούν για τη Στρατηγική αφορούν κυρίως τη διαδικασία και τις προϋποθέσεις για την πρόοδο προς τους στόχους της. Πρώτον, η έλλειψη ποσοτικών στόχων για την παρακολούθηση της προόδου σε εθνικό επίπεδο, όσον αφορά την κάλυψη με υπηρεσίες μακροχρόνιας φροντίδας ευπαθών ομάδων ηλικιωμένων και ατόμων με αναπηρία, επιτρέπει στις εθνικές κυβερνήσεις την αποφυγή δεσμεύσεων. Δεύτερον, δεδομένου ότι κρίσιμη προϋπόθεση για την πρόοδο στην κάλυψη των αναγκών [σε φροντίδα] είναι οι επαρκείς κοινωνικές δαπάνες για την παροχή υπηρεσιών φροντίδας, καθώς απαιτείται η κινητοποίηση σημαντικών κονδυλίων[30]"* (Karamessini, 2023, p.23).

Ανακεφαλαιώνοντας, παρότι από τα μέσα της δεκαετίας του 80 η πολιτική για την ισότητα των φύλων μετατοπίστηκε από την ισότητα των ευκαιριών σε πολιτικές θετικής δράσης και μετέπειτα στη στρατηγική του mainstreaming για τις γυναίκες, με στόχο την προώθηση της ενσωμάτωσης των γυναικών στην αγορά εργασίας, λαμβάνοντας υπόψη τον πρωταγωνιστικό τους στην παροχή φροντίδας, κατά κύριο λόγο στη φροντίδα των παιδιών, όπως με την προώθηση μέτρων 'συμφιλίωσης' οικογένειας-αγοράς εργασίας, η ανάδειξη της ανεπίσημης φροντίδας ως κοινωνικά χρήσιμης δραστηριότητας που να εγγυάται κοινωνική προστασία και ικανό εισόδημα, δηλαδή η έννοια του 'πολίτη φορέα φροντίδας', παρά τα μικρά βήματα που έχουν πρόσφατα γίνει με την υιοθέτηση της «Ευρωπαϊκής Στρατηγικής για τη Φροντίδα», ουσιαστικά δεν συμπεριλαμβάνεται στην ευρωπαϊκή στρατηγική για την πολιτική ισότητας και δυσχεραίνεται επιπρόσθετα από την επιβολή της δημοσιονομικής πειθαρχίας σε ολόκληρη την ΕΕ.

3.3 Πολίτης φορέας φροντίδας ή πολίτης εργαζόμενη/ος;

Η σχέση ανάμεσα στον/στην 'πολίτη φορέα φροντίδας' και στον/στην 'πολίτη εργαζόμενο-η' έχει αποτελέσει ένα από τα κεντρικά ζητήματα που έχουν απασχολήσει τη φεμινιστική θεωρία και πρακτική στο χώρο της κοινωνικής πολιτικής, προβληματισμός που σε μεγάλο βαθμό έχει γίνει αντιληπτός υπό τη μορφή του διλήμματος, 'ισότητα ή διαφορά', δηλαδή αν οι γυναικείες διεκδικήσεις θα πρέπει να ιδωθούν μέσα από μια ανδροκεντρική οπτική του πολίτη εργαζόμενου ή με τη γλώσσα της διαφοράς, στη βάση του πολίτη φορέα φροντίδας. Ζήτημα το οποίο έχει προκαλέσει ατέρμονες συζητήσεις και έχει διχάσει το φεμινιστικό κίνημα[31]. Πρόκειται, όπως αναφέρει η Pateman (1998) για το γνωστό «δίλημμα της Wollstonecraft» που αντιπαραθέτει τα ανδροκεντρικό, συνδεδεμένο με τη συμμετοχή στην επίσημη απασχόληση, με το γυναικοκεντρικό που παραπέμπει στις γυναίκες ως μητέρες και φορείς φροντίδας, ως δύο διαφορετικά μοντέλα ένταξης και συμμετοχής στο κοινωνικό γίγνεσθαι και κατά συνέπεια στα συστήματα κοινωνικής προστασίας.

Το βασικό πρόβλημα με την διάσταση ανάμεσα στη διαφορά και στην ισότητα έγκειται στο ότι η ισότητα συνήθως γίνεται αντιληπτή στα πλαίσια

μιας αδιαφοροποιημένης έννοιας της ιδιότητας του πολίτη και συνδέεται περιοριστικά με την συμμετοχή των γυναικών στην απασχόληση, παραπέμποντας σε φιλελεύθερες αντιλήψεις για ένταξη στο κοινωνικό γίγνεσθαι, όπως της Okin (1989) και της Dietz (1985), ενώ από την άλλη πλευρά οι φεμινίστριες, όπως η Elshtain (1981) και η Ruddick (1983) που ασπάζονται απόψεις για τον πολίτη φορέα φροντίδας, μέσα από την οπτική της 'ηθικής της φροντίδας' ως εναλλακτικού ηθικού κώδικα συμμετοχής στο κοινωνικό γίγνεσθαι, δεν αποφεύγουν πάντα ουσιοκρατικές αντιλήψεις για τα δύο φύλα. Παρ 'όλα αυτά, οι έννοιες της φροντίδας, της εξάρτησης και της αναπαραγωγής εξακολουθούν να κατέχουν μια διφορούμενη θέση στις γενικές αναλύσεις (Orloff, 2009a).

Στον πυρήνα αυτής της βιβλιογραφίας βρίσκεται η θεωρητική και πρακτική ενασχόληση με την αλλαγή του άνισου καταμερισμού της εργασίας μεταξύ των φύλων, αλλά υπάρχει διαφωνία σχετικά με τον καλύτερο τρόπο με τον οποίο αυτή θα μπορούσε να επιτευχθεί. Για πολλές φεμινίστριες η αμειβόμενη εργασία και η οικονομική ανεξαρτησία που αυτή δύναται να παρέχει, αποτελεί την προϋπόθεση της απελευθέρωσης των γυναικών (Orloff, 1993). Ωστόσο, άλλες φεμινίστριες επιμένουν ότι η ισότητα των φύλων απαιτεί τα κοινωνικά δικαιώματα να συνδέονται και με τη συμμετοχή στη φροντίδα (Knijn and Kremer, 1997).

Μεγάλο μέρος της ιστορίας της ανάλυσης του φύλου και του κράτους πρόνοιας μπορεί να χαρακτηριστεί ως εκκρεμές που ταλαντεύεται μεταξύ αυτών των διαφορετικών αρχών. Όπως γράφει η Lister (1997, p. 178), «*είμαστε διχασμένες μεταξύ αυτού του θέλουμε να επικυρώσουμε και να υποστηρίξουμε, μέσω μιας μορφής παροχής εισοδήματος, το έργο φροντίδας για το οποίο οι γυναίκες εξακολουθούν να αναλαμβάνουν την κύρια ευθύνη στην ιδιωτική σφαίρα και την απελευθέρωσή τους από αυτή την ευθύνη ώστε να επιτύχουν οικονομική και πολιτική αυτονομία στη δημόσια σφαίρα*».

Η στενότητα της κυρίαρχης αντίληψης του ιδανικού πολίτη ως εργαζόμενου πλήρους απασχόλησης έχει επιπτώσεις στη συνολική σύλληψη της αμειβόμενης εργασίας και στη σχέση της με την άμισθη εργασία. Έχει επίσης επιπτώσεις στην κατανόηση φροντίδας, καθώς και την αναγνώριση των δικαιωμάτων όσων παρέχουν και λαμβάνουν φροντίδα. Από τα μέσα της δεκαετίας του 90, κυρίως όμως από τη δεκαετία 2000 και μετά, άρχισαν να πληθαίνουν οι φωνές στο φεμινιστικό χώρο που θεωρούν ότι φροντίδα πρέπει να αναγνωριστεί ως κοινωνικά χρήσιμη δραστηριότητα έτσι ώστε να απορρέει εισόδημα και δικαιώματα κοινωνικής προστασίας, με ορισμένες φεμινίστριες να εφιστούν την προσοχή μας στην αναζήτηση συγκεκριμένων στρατηγικών που πρέπει να κληθούν για την ενσωμάτωση της μη αμειβόμενης εργασίας και φροντίδας στην ιδιότητα του πολίτη έτσι ώστε να μην αναπαράγουν τον αποκλεισμό των γυναικών από την επίσημη αγορά εργασίας, καθώς και τον άνισο καταμερισμό εργασίας ανάμεσα στα δύο φύλα (βλ. χαρακτηριστικά Cass, 1994, Knijn, 1994, Bubeck, 1999, Williams, 2004, Gordon & Fraser, 1994, Sarvacy & Siim, 1994).

Παραμένει, πάντως, γεγονός ότι η έννοια του πολίτη έχει από καιρό γίνει αντιληπτή με αποκλειστικά λευκούς αρσενικούς όρους, η οποία συνδέεται με μια συγκεκριμένη αντίληψη των πολιτικών θεμάτων: ως ορθολογική, αυτόνομη, χωρίς επιβάρυνση από τη φροντίδα (Roberts 1999; Hobson et al 2002). Εάν, όμως θεωρήσουμε ότι η ανάγκη για φροντίδα είναι αναπόφευκτη, δεδομένης της ευπάθειας των ανθρώπων, της εξάρτησής τους από την παιδική ηλικία και τα γηρατειά, και συχνά στο ενδιάμεσο διάστημα λόγω ασθένειας/αναπηρίας,

πρέπει να επανεκτιμήσουμε τις αντιλήψεις μας για την έννοια του/της πολίτη και συνολικότερα για την πολιτική δράση (βλ. Fineman, 2010).

Η επινόηση από τη Nancy Fraser (1994) της έννοιας του καθολικού φροντιστή (universal caregiver) έχει ληφθεί, επίσης, ως σημείο αναφοράς στη συζήτηση σχετικά με την ενσωμάτωση της παροχής φροντίδας στην ιδιότητα του πολίτη. Η προσέγγιση αυτή οραματίζεται μια ιδεατή κοινωνία στην οποία οι διακριτοί ρόλοι των δύο φύλων, εντός και εκτός οικιακού χώρου, παύουν να υφίστανται, έτσι ώστε η φροντίδα να μην αποτελεί πλέον αποκλειστικά μια γυναικεία δραστηριότητα. Αυτή η αντίληψη παρέχει μια τρίτη δυνατότητα μεταξύ της διαφοράς και της ισότητας, με τη μετατροπή των ανδρών, εξίσου με τις γυναίκες, ως πρωταγωνιστών στην παροχή φροντίδας.

Στο μοντέλο της Fraser, η αναδιανομή της φροντίδας και της αμειβόμενης εργασίας σχετίζεται, επίσης, άρρηκτα με την αναγνώριση της αξίας της φροντίδας για την κοινωνία. Ορισμένες φεμινίστριες, μάλιστα, προσπάθησαν να μεταφράσουν τον καθολικό φροντιστή σε ένα σύνολο μέτρων πολιτικής (Ciccia & Verloo, 2012, Ciccia and Bleijenbergh, 2014, Gornick & Meyers, 2009). Αυτές οι προτάσεις πολιτικής τονίζουν τη σημασία της παροχής δικαιωμάτων φροντίδας και στους άνδρες, καθώς και του ευρύτερου μετασχηματισμού των χώρων εργασίας και των ωρών εργασίας για τη διευκόλυνση της κατανομής των ευθυνών φροντίδας μεταξύ ανδρών και γυναικών, καθιστώντας τους άνδρες ορατούς στη φροντίδα.

Δεν αποτελεί στόχο του παρόντος άρθρου μια ενδελεχής παρουσίαση του όλου θέματος, εδώ θα αρκεστούμε στο να επισημάνουμε ότι γίνεται ολοένα και περισσότερο αντιληπτό ότι η προσέγγιση των κοινωνικών δικαιωμάτων των γυναικών στα πλαίσια του διλήμματος ισότητα-διαφορά, ευσταθεί μόνο υπό την αντίληψη της ισότητας ως ταυτόσημης με την ομοιότητα (Scott, 1988). Όπως επισημαίνει και η Orloff (1996, p. 74), το κεντρικό ζήτημα, μετά από δύο δεκαετίες έντονου φεμινιστικού προβληματισμού, εστιάζεται στο αν μια προβληματική που έχει στο επίκεντρό της το φύλο ως το κέντρο βάρους της ανάλυσης, αποτελεί ικανή συνθήκη για την κατανόηση του τρόπου που οι γυναίκες σχετίζονται με την κοινωνική πολιτική. Η ίδια θεωρεί ότι οι διεκδικήσεις του γυναικείου κινήματος πρέπει να ιδωθούν μέσα από τη διαπλοκή πρακτικών στόχων που λαμβάνουν υπόψη διαφορές ανάμεσα στις γυναίκες και στρατηγικών στόχων που παραπέμπουν στην ισότητα των φύλων.

Με βάση την επισήμανση αυτή, παροχές σε χρήμα, για τη συμμετοχή στη φροντίδα, δραστηριότητα που ορισμένες γυναίκες επιλέγουν ή συνεχίζουν για άλλους λόγους να συμμετέχουν, όπως αυτές μεγαλύτερης ηλικίας, με διακεκομμένη επαγγελματική σταδιοδρομία, οι οποίες αποτελούν ένα αρκετά μεγάλο μέρος των ανεπίσημων φροντιστών, κυρίως των ηλικιωμένων ατόμων, αποκτούν ιδιαίτερη σημασία.

Η αυτονομία καταντά, επίσης, κενό γράμμα όταν δεν συνδέεται με την έννοια της αλληλεξάρτησης, όταν δηλαδή δεν αναγνωρίζεται το γεγονός ότι όλα τα άτομα στη διάρκεια του βίου τους βρίσκονται στη μία ή στην άλλη 'όχθη', είτε ως φορείς φροντίδας είτε ως άτομα που λαμβάνουν φροντίδα (Knijn & Kremer, 1997). Μέσα από μια τέτοια οπτική θα μπορούσαμε να δούμε και την προοπτική ενός εισοδήματος του πολίτη, δηλαδή στην αναγνώριση σε κάθε πολίτη ενός αναφαίρετου δικαιώματος στην πρόσβαση σε ένα μη «συμπιέσιμο» καλάθι παροχών σε χρήμα και είδος, το οποίο παράλληλα θα είχε, σύμφωνα με τους Sebai and Vercellone (1998, pp. 296-300), ως αποτέλεσμα την άμεση βελτίωση της δια-

πραγματευτικής ικανότητας των πολιτών απέναντι στην αγορά εργασίας.

Η επαναδιατύπωση της σχέσης ανάμεσα στον πολίτη εργαζόμενο/η και τον πολίτη φορέα φροντίδας αφορά συνολικότερα στον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε τη σχέση των γυναικών με το κράτος πρόνοιας, ώστε να συμπεριλάβει όχι μόνο κοινωνικά δικαιώματα που συνδέονται με τη συμμετοχή στη φροντίδα, αλλά και την αναγνώριση ότι το κράτος δεν επιδρά μονολιθικά με τον ίδιο τρόπο σε όλες τις γυναίκες (Mishra & Atkin, 1999). Αντίληψη που προδιαγράφει ουσιαστικά και το τέλος της διάστασης ανάμεσα στη φεμινιστική προσέγγιση του κράτους ως μηχανισμού καταπίεσης ή αντίθετα ενθάρρυνσης των γυναικών, δηλαδή μέσα από την θεώρηση του φύλου ως ενιαία κατηγορία (Borchost, 1999).

Η παραπάνω προσέγγιση της σχέσης των γυναικών με την κοινωνική πολιτική που λαμβάνει υπόψη δικαιώματα που απορρέουν τόσο από τη συμμετοχή στη φροντίδα όσο και στην αγορά εργασίας, επιτρεπτική συνάμα για την αναγνώριση της διαφορετικότητας των αναγκών και των ζητούμενων μέτρων κοινωνικής προστασίας ανάμεσα στις γυναίκες, από περιθωριακή προσέγγιση, τουλάχιστον όσον αφορά τη σχετική αρθρογραφία της δεκαετίας του 80 και του 90, φαίνεται να κερδίζει σταδιακά έδαφος στη βιβλιογραφία για στη θέση των γυναικών στα καθεστώτα ευημερίας.

Η Daly (1994, p.116), προτείνει μια θεώρηση των καθεστώτων ευημερίας στην οποία οι γυναίκες να μην εκλαμβάνονται μόνο ως σύζυγοι και εργαζόμενες αλλά και ως μητέρες και πολίτες. Η Sainsbury (1994, p. 153) στη δική της θεώρηση της θέσης των γυναικών στα καθεστώτα ευημερίας, η ενθάρρυνση μέσω πολιτικών της γυναικείας απασχόλησης κατέχει εξέχουσα θέση, συμφωνεί όμως με την Daly για τη σημασία μέτρων κοινωνικής προστασίας τα οποία λαμβάνουν υπόψη τη συμμετοχή στη φροντίδα, και διευρύνοντας τη θεώρηση της Lewis (1992) για το 'μοντέλο του άντρα κουβαλητή', προσθέτει το 'εξατομικευμένο μοντέλο' (individual model), δηλαδή αυτό της συμμετοχής σε προγράμματα κοινωνικής προστασίας στη βάση της ιδιότητας του πολίτη ανεξάρτητα από φύλο, θέση στην εργασία- αμειβόμενη και μη αμειβόμενη-και οικογενειακή κατάσταση (βλ. και Sainsbury, 1996, 1999).

Προεκτείνοντας την παραπάνω θεώρηση, η Lister (1997, p. 177) προτείνει, χωρίς βέβαια να παραβλέπει την αναγκαιότητα ευρύτερων αλλαγών στις κοινωνικές αξίες και στα κοινωνικά πρότυπα για τη θέση των φύλων στην κοινωνία, τέσσερα βασικά σημεία σύμφωνα με τα οποία και σε συνδυασμό μεταξύ τους μπορεί κάποιος να υπερβεί το δίλημμα ανάμεσα στο πολίτη φορέα φροντίδας και τον πολίτη εργαζόμενο/η. Πρώτον, με την επαρκή προστασία των κοινωνικο-ασφαλιστικών δικαιωμάτων για τα άτομα και των δύο φύλων κατά τη διάρκεια απουσίας από την αγορά εργασίας για συμμετοχή στη φροντίδα. Δεύτερον, με την παροχή σύνταξης σε όλους τους πολίτες που δεν βασίζεται σε ανταποδοτικές εισφορές, σε επίπεδο που να επαρκεί για την κάλυψη βασικών αναγκών. Τρίτον, με τη συνολική μείωση του εργάσιμου χρόνου, όπως και τη θεσμική κατοχύρωση με δικαιώματα των ευέλικτων μορφών απασχόλησης με στόχο την αποδέσμευση χρόνου και για τα δύο φύλα για φροντίδα. Τέταρτον, με την εξατομίκευση των κοινωνικών παροχών, δηλαδή την αποδέσμευσή τους από οικογενειοκεντρικά μοντέλα κοινωνικής προστασίας.

Όσον αφορά στο τελευταίο σημείο πρέπει να τονίσουμε ότι η εξατομίκευση αυτή αφενός πρέπει να συνοδεύεται από ένα ικανό ύψος των παροχών έτσι ώστε να καλύπτει βασικές ανάγκες, που δεν συναντάται μέχρι σήμερα σε

κατηγορικές παροχές όπως για παράδειγμα στα επιδόματα πρόνοιας, των οποίων οι γυναίκες αποτελούν τους κύριους αποδέκτες, αφετέρου η εξατομίκευση των παροχών δεν ταυτίζεται εδώ με την περαιτέρω προώθηση των υποχρεώσεων του πολίτη μέσω της συμμετοχής του στην απασχόληση, όπως προτείνει το νεοφιλελεύθερο μοντέλο (βλ. και Lister, 1999).

Η Lewis (1997, p. 173), από την πλευρά της, απαντώντας στις κριτικές που ακολούθησαν την προσέγγιση της για τα καθεστώτα ευημερίας από τη σκοπιά του φύλου με κέντρο αναφοράς το μοντέλο του άνδρα κουβαλητή, αναφέρει ότι στη θεώρηση της θέσης των γυναικών στα καθεστώτα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας το δικαίωμα των γυναικών να μην συμμετέχουν στην αγορά εργασίας όσο και το δικαίωμα της συμμετοχής τους σε αυτήν, και υπό αυτή την έννοια παροχές τόσο σε χρήμα όσο και είδος αποκτούν καθοριστική σημασία.

Η ίδια συνεχίζει, διευκρινίζοντας περαιτέρω, ότι τόσο οι κρατούσες ερμηνείες των καθεστώτων ευημερίας όσο και αυτές που απορρέουν από τη φεμινιστική προσέγγιση, εστίασαν μονομερώς είτε στην τάξη είτε στο φύλο ως βασικό κριτήριο για την ταξινόμηση σε διαφορετικά καθεστώτα ευημερίας, ενώ μια ολοκληρωμένη προσέγγιση πρέπει να συμπεριλάβει και άλλες διαφορές, όπως την παροχή φροντίδας στα πλαίσια επιμέρους ομάδων φορέων φροντίδας. Για την επίτευξη αυτού του στόχου προτείνει ένα πλαίσιο αναφοράς που συνδέει μικρο και μακρο αναλύσεις. Πιο συγκεκριμένα, σε ένα μακρο επίπεδο μέσα από τη θεώρηση της διαπλοκής οικογένειας, τρίτου τομέα[32], κράτους και αγοράς εργασίας στην άμεση παροχή, στην ευθύνη και στην κάλυψη των εξόδων για την φροντίδα, στη διαντίδρασή τους σε ένα μικρο επίπεδο με την παροχή φροντίδας στα πλαίσια επιμέρους ομάδων φορέων και σχέσεων φροντίδας (Lewis, 1998, p. 19).

Είναι γεγονός ότι η Lewis (2001) στο μετέπειτα έργο της, υπήρξε από τις πρώτες που αναφέρθηκε στην αντικατάσταση του μοντέλου του άντρα κουβαλητή με αυτό του ενήλικα εργαζόμενου. Οι Lewis και Giullari (2006) αναφέρονται, επίσης, στο μοντέλο του ενήλικα εργαζόμενου παρά του άνδρα κουβαλητή με σχετικά παραδείγματα, αν και δεν το αναπτύσσουν περαιτέρω, ως μέρος μιας ευρύτερης τυπολογίας.

Όπως επισημαίνει, όμως, η Daly (2011, p. 19), το μοντέλο του ενήλικα εργαζόμενου είναι ασαφές, καθώς δεν καθιστά εμφανείς τις όποιες παραλλαγές υπάρχουν, ούτε λέει τίποτα για τον καταμερισμό της μη αμειβόμενης εργασίας στο σπίτι που αποτελεί κεντρικό στοιχείο μιας φεμινιστικής ανάλυσης. Αυτές οι ελλείψεις εμποδίζουν, επίσης, τη δυνατότητα ανάπτυξης μιας συγκριτικής, ανάμεσα σε διαφορετικές χώρες, προσέγγισης. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά "*θα πρότεινα, προκειμένου να προχωρήσουμε σε ταξινόμηση διαφορετικών μοντέλων, να διερευνηθούν τέσσερις διαστάσεις: εάν τα κοινωνικά δικαιώματα χορηγούνται σε ατομική ή οικογενειακή βάση, ποια θεωρείται ως προτιμότερη μορφή φροντίδας, αυτή στον οικιακό χώρο ή εκτός αυτού, εάν θεωρείται προτιμότερο να είναι αμειβόμενη ή μη αμειβόμενη, αν η οικογένεια αντιμετωπίζεται από τις κρατικές πολιτικές ως ομάδα ή δίνεται προτεραιότητα στην αντιμετώπιση της ανισότητας των φύλων*». (ο.π. p. 20, βλ. και Daly, 2020).

Έχουν, όντως, παρατηρηθεί ορισμένες τέτοιου είδους προσπάθειες ανάπτυξης μιας πληρέστερης τυπολογίας των καθεστώτων ευημερίας βασισμένες στο μοντέλο της διπλής σταδιοδρομίας ή/και του διπλού φροντιστή. Για παράδειγμα, η Pfau-Effinger (2005) επιχειρεί μια διάκριση μεταξύ των καθεστώτων ευημερίας στη βάση κατάταξής τους στο μοντέλο διπλής σταδιοδρομίας/διπλού φροντιστή ή στο μο-

ντέλο διπλής σταδιοδρομίας/επίσημου κρατικού φροντιστή. Η Crompton (1999) κάνει διάκριση μεταξύ καθεστώτων ευημερίας στη βάση διαφορετικών μοντέλων όπως του άνδρα εργαζόμενου/γυναίκας φροντιστή, το μοντέλο διπλής σταδιοδρομίας/μερικής ενασχόλησης φροντιστή, της διπλής σταδιοδρομίας/κρατικού φροντιστή, της διπλής σταδιοδρομίας/εμπορευματοποιημένου φροντιστή, καθώς και σε αυτό της διπλής σταδιοδρομίας/διπλού φροντιστή, ενώ οι Kangas και Rostgaard (2007) συγκρίνουν μοντέλα «διπλής σταδιοδρομίας», «ηπειρωτικού» και «φιλελεύθερου» μοντέλου.

Τέλος, άλλες φεμινίστριες θεωρητικοί στον χώρο της κοινωνικής πολιτικής αντιπαρέβαλλαν την κεντρική σημασία της φροντίδας στα καθεστώτα ευημερίας και ειδικότερα του φάσματος των πολιτικών σχετικών με τη φροντίδα-συμπεριλαμβανομένου του κρίσιμου ρόλου που διαδραματίζουν οι κοινωνικές υπηρεσίες, οι οποίες είχαν παραμεληθεί από την μονομερή εστίαση στην αγορά εργασίας και στην κοινωνική ασφάλιση, ωθώντας τες να τις συστηματοποιήσουν σε διαφορετικά μοντέλα καθεστώτων φροντίδας (care regimes). Η ιδέα των καθεστώτων φροντίδας[33] σε αντιπαραβολή με τα καθεστώτα ευημερίας του Esping-Andersen όπως αναφέρει η Simonazzi (2009, σ. 216) αφορά *«τους τρόπους με τους οποίους η χρηματοδότηση και η παροχή φροντίδας οργανώνονται στα διάφορα συστήματα»* ως κεντρικό σημείο αναφοράς στην κατανόηση των καθεστώτων ευημερίας από τη σκοπιά του φύλου (βλ. και Anttonen & Sipilä, 1996, Bettio & Plantega, 2004).

4. Βαδίζοντας στο τέλος μιας σαρακονταετίας ενασχόλησης με την φροντίδα: απολογισμός και προοπτικές

Σήμερα, μετά από μια σαρακονταετία έντονου προβληματισμού για τη φροντίδα και το ρόλο των γυναικών σε αυτήν, στη θεωρία και στην πρακτική της κοινωνικής πολιτικής, όπου η φεμινιστική σκέψη κατέχει εξέχουσα θέση, είμαστε πλέον σε θέση να επισημάνουμε τα κενά, αλλά και να αποτιμήσουμε τις προοπτικές των μέχρι σήμερα αναλύσεων. Η διάχυση της γνώσης, όπως με την περαιτέρω ανάπτυξη της συγκριτικής κοινωνικής πολιτικής, έχουν φέρει πιο κοντά εμπειρίες από διαφορετικές χώρες, που ενθαρρύνουν τη σύγκλιση αυτή, έχοντας εμπλουτίσει το ερμηνευτικό πλαίσιο αναφοράς.

Η προσέγγιση της φροντίδας από τη σκοπιά του φύλου, φαίνεται να οδεύει από μία ανάλυση στα πλαίσια δυϊστικών αντιπαραθέσεων, αν και η δυϊστική θεώρηση φροντίδας αφορούσε κατά κύριο λόγο την αγγλοσαξονική προσέγγιση του θέματος, όπως έχουμε ήδη επισημάνει στο πρώτο μέρος αυτού του άρθρου, σε ένα ολιστικό πλαίσιο αναφοράς που λαμβάνει, όμως, υπόψη διαφορές μέσα στο ίδιο φύλο.

Σήμερα, πλέον, αναγνωρίζονται διαφορετικές διαστάσεις της φροντίδας, θετικές εμπειρίες από τη συμμετοχή σε αυτήν αλλά και σχέσεις αλληλεξάρτησης με τα άτομα που λαμβάνουν φροντίδα. Συνακόλουθα, η φροντίδα γίνεται αντιληπτή πλέον ως μια *συνέχεια με πολλαπλά επίπεδα και πολλούς πρωταγωνιστές*, πέρα από τα στενά πλαίσια της μη αμειβόμενης φροντίδας στην ιδιωτική σφαίρα του νοικοκυριού, μέσα από τη διαπλοκή επίσημων και ανεπίσημων φορέων στις διάφορες εκδοχές τους (Λαμπροπούλου 2023).

Όπως αποδεικνύεται, επίσης, από έρευνες σε εθνικό επίπεδο, ο έμφυλος καταμερισμός της φροντίδας στην οικογένεια δύναται να διαφέρει στο πλαίσιο συγκεκριμένων σχέσεων φροντίδας, για παράδειγμα στη φροντίδα των παιδιών

με αναπηρία οι γυναίκες πρωταγωνιστούν, δεν ισχύει το ίδιο όμως και στη φροντίδα των συζύγων με αναπηρία, όπου οι άνδρες φαίνεται να διαδραματίζουν πρωταγωνιστικό ρόλο, ιδιαίτερα σε ομοφυλόφιλα ζευγάρια, καθώς και στους υπερήλικες, αλλά και τα μέτρα πολιτικής διαφοροποιούνται συχνά στη βάση συγκεκριμένων ομάδων και σχέσεων φροντίδας (βλ. Lampropoulou, 2000).

Οι επιμέρους διαφορές ως προς το εύρος και το είδος της συμμετοχής στη φροντίδα ανάμεσα στους φροντιστές/στριες, όπως στη βάση της οικογενειακής κατάστασης και άλλων δημογραφικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών, πρέπει, επίσης, να ληφθούν υπόψη στην αναγνώριση των αναγκών τους, καθώς και στη θέσπιση μέτρων κοινωνικής πολιτικής. Η διευρυμένη βιβλιογραφία της τελευταίας εικοσαετίας για τη μετανάστευση των γυναικών καταδεικνύει ότι η κοινωνική οργάνωση της φροντίδας συνδέεται, επίσης, άρρηκτα με άλλες σχέσεις ανισότητας, ιδίως με την εθνικότητα και την τάξη (Razavi, 2007, Michel & Peng, 2012).

Οι κοινωνικές πολιτικές διερευνώνται πλέον μέσα από τις πολύπλοκες και συχνά αντιφατικές διασυνδέσεις μεταξύ φύλου και άλλων κοινωνικών χαρακτηριστικών όπως η φυλή, η εθνικότητα, η σεξουαλικότητα, η τάξη, η ιθαγένεια κλπ, στη βάση της διαθεματικής (Williams, 2018) ή της «σύνθετης ανισότητας» προσέγγισης (McCall & Orloff, 2005). Για παράδειγμα, οι κοινωνικές πολιτικές φαίνεται να έχουν διαφορετικές επιπτώσεις στις καλά μορφωμένες και λιγότερο μορφωμένες γυναίκες, αναφορικά με τη συμμετοχή τους στη φροντίδα (Hook, 2015), στις εργαζόμενες στη φροντίδα, κυρίως τις μετανάστριες, και στις εργοδότριες τους (Boris & Parrenas 2010, Williams, 2018).

Η αλλαγή του παγκόσμιου σκηνικού με την αυξανόμενη στρατολόγηση των γυναικών στη μισθωτή εργασία, καθώς ο χρηματικοποιημένος καπιταλισμός έχοντας μειώσει τους πραγματικούς μισθούς αυξάνει τις απαραίτητες ώρες αμειβομένης εργασίας για να συντηρηθεί ένα νοικοκυριό, δημιουργεί 'κενό' στη φροντίδα. Πρόκειται, ουσιαστικά, για μια σύγχρονη κρίση της κοινωνικής αναπαραγωγής, με το έλλειμμα της φροντίδας να καλύπτεται, κυρίως, με εισαγόμενο μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό από τις φτωχότερες στις πλουσιότερες χώρες. Πρόκειται για φυλετικοποιημένες και αγροτικής προέλευσης γυναίκες από φτωχές περιοχές του παγκόσμιου νότου που αναλαμβάνουν την εργασία αναπαραγωγής (βλ. φροντίδα), στον παγκόσμιο βορρά, δημιουργώντας παράλληλα κενό στις δικές τους χώρες, και έτσι με αυτές τις παγκόσμιες αλυσίδες φροντίδας, κατά τη Hochschild (2000), μετατίθεται το κενό στη φροντίδα από τις πλουσιότερες στις φτωχότερες οικογένειες, από τον παγκόσμιο βορρά στον παγκόσμιο νότο.

Όντως, από τη δεκαετία του 2000 και μετά, ιδίως δε τις δύο τελευταίες δεκαετίες, οι ερευνήτριες, κυρίως εντός του φεμινιστικού χώρου, άρχισαν να επικεντρώνονται στην παγκόσμια διάσταση της φροντίδας και στους τρόπους με τους οποίους η εργασία φροντίδας ανατίθεται όλο και περισσότερο σε γυναίκες που προέρχονται από χώρες με χαμηλό κατά κεφαλήν εισόδημα. Αυτό οδήγησε, όπως αναφέραμε, στην εμφάνιση της έννοιας των παγκόσμιων αλυσίδων φροντίδας, η οποία περιγράφει τη διεθνή μετανάστευση των εργαζομένων στον τομέα της φροντίδας και τους τρόπους με τους οποίους οργανώνεται η εργασία φροντίδας πέρα από τα σύνορα.

Στο πλαίσιο αυτό η παροχή φροντίδας διαπερνά και υπερβαίνει το τοπικό, γίνεται διακρατική και παγκόσμια, δημιουργώντας ανακατατάξεις στον παραδοσιακό έμφυλο καταμερισμό εργασίας, καθώς και νέες ανισότητες και ιεραρχίες

μεταξύ φύλων, εθνοτήτων, κοινωνικών τάξεων και εθνικών κρατών (βλ. αναλυτικά Gulligstad et.al, 2016). Στις χώρες του παγκόσμιου βορρά, αλλά και σε μεγάλο μέρος της μεσογειακής Ευρώπης και ευρύτερα, οι εργασίες φροντίδας αναλαμβάνονται όλο και περισσότερο από μετανάστριες σε προσωρινή βάση ή/και χωρίς έγγραφα που εργάζονται σε συνθήκες εργασιακής ευπάθειας και επισφάλειας (Theobald & Luppi, 2018).

Γενικότερα, αποτελεί κοινή τάση η υπερεκπροσώπηση των γυναικών τόσο στην αμειβόμενη όσο και στη μη αμειβόμενη εργασία φροντίδας. Αυτό φαίνεται, για παράδειγμα, σε μια πρόσφατη μελέτη του Ευρωπαϊκού Δικτύου Φορέων Ισότητας των εργαζομένων στον τομέα της φροντίδας στην Ευρώπη[34]. Σύμφωνα με την έρευνα αυτή, η οποία διεξήχθη το 2021 και περιλάμβανε 11 χώρες της ΕΕ, πάνω από το 80 % των εργαζομένων στην οικιακή φροντίδα στο Βέλγιο, τη Γερμανία, την Ισπανία, την Κύπρο, τη Μάλτα, την Αυστρία και την Πορτογαλία είναι γυναίκες. Επιπλέον, οι εργαζόμενες στον τομέα της φροντίδας είναι συχνά μετανάστριες, είτε από γειτονική χώρα της ΕΕ είτε από τρίτες χώρες, γεγονός που καθορίζει τις πιθανότητές τους για νόμιμη πρόσβαση στην αγορά εργασίας. Το γεγονός ότι χρειάζονται συγκεκριμένες άδειες διαμονής και εργασίας αποδυναμώνει τη θέση τους σε σχέση με τον εργοδότη και καθιστά την κατάστασή τους ανασφαλή, αντικατοπτρίζοντας την πολυπλοκότητα της κατάστασης των εργαζομένων στον τομέα της φροντίδας στην Ευρώπη.

Για παράδειγμα, πάνω από το 40% των εργαζομένων στην οικιακή φροντίδα στην Ισπανία είναι μετανάστριες/ες, κυρίως από την Παραγουάη και την Ονδούρα. Στην Κύπρο, πάνω από το 70% των οικιακών βοηθών, φροντιστών και νοσηλευτών προέρχονται από τις Φιλιππίνες, το Νεπάλ και τη Σρι Λάνκα. Αντίθετα, σχεδόν 9 στους 10 εργαζόμενους που παρέχουν φροντίδα στην Αυστρία είναι πολίτες της ΕΕ, Ρουμάνοι, Σλοβάκοι και Ούγγροι. Τέλος, τόσο οι πολίτες της ΕΕ όσο και οι πολίτες εκτός ΕΕ αποτελούν το εργατικό δυναμικό φροντίδας, για παράδειγμα, στην Ελλάδα (Αλβανοί και Βούλγαροι) και στην Ουγγαρία (Ούγγροι από τη Ρουμανία και την Ουκρανία) (βλ. και Eggers etal, 2020).

Επιπρόσθετα, η πρόσφατη επιδημία Covid-19 παρείχε την ευκαιρία να αναδυθεί η σημασία της φροντίδας στις διάφορες εκδοχές της στο προσκήνιο. Αρχικά, μέσω αυθόρμητων εκδηλώσεων οι εργαζόμενοι στον τομέα της υγειονομικής περίθαλψης επευφημήθηκαν γρήγορα ως ήρωες/δες, με το μεγαλύτερο μέρος τουλάχιστον του νοσηλευτικού προσωπικού να αποτελείται από γυναίκες. Αποκαλύφθηκε, γενικότερα, η σημασία και το εύρος των «ουσιωδών υπηρεσιών», αυτοί οι παραδοσιακά λιγότερο ορατοί εργαζόμενοι στον τομέα της υγειονομικής περίθαλψης/φροντίδας, στην πλειοψηφία τους γυναίκες, που απασχολούνται, συστηματικά, σε κοινωνικά υποτιμημένες και κακοπληρωμένες εργασίες.

Σύντομα, το «ουσιώδες» άρχισε να περιλαμβάνει τις εργαζόμενες στην καθαριότητα, στο λιανικό εμπόριο, τους εργαζόμενους στις μεταφορές και στις υπηρεσίες διανομής, κυρίως δε τους/τις παρόχους φροντίδας παιδιών, αναπήρων και ηλικιωμένων ατόμων. Σε όλα τα επίπεδα, από τη μακροοικονομία της δημόσιας υγειονομικής περίθαλψης, τις υπηρεσίες επείγουσας νοσοκομειακής περίθαλψης, στις υπηρεσίες κοινωνικής φροντίδας κατ' οίκον και στην κοινότητα, καθώς και στο μικροεπίπεδο της μη αμειβόμενης «άτυπης» φροντίδας στην οικιακή σφαίρα – η φροντίδα απέκτησε κεντρική σημασία (Fine & Tronto, 2020).

Περαιτέρω, οι πολιτικές που εφαρμόστηκαν από τις χώρες διεθνώς κατά τη διάρκεια της

πανδημίας, για να καλύψουν τις ανάγκες για υγειονομική περίθαλψη και γενικότερα τις αυξανόμενες ανάγκες φροντίδας, μπορούν να διερευνηθούν μέσα από την έννοια της κοινωνικής αναπαραγωγής ως βασικό αναλυτικό φακό που εστιάζεται στις σύνθετες εμπλοκές του παγκόσμιου καπιταλισμού και της κοινωνικής αναπαραγωγής. Χαρακτηριστικά, σε ένα πρόσφατο άρθρο που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Review of International Political Economy*, οι συγγραφείς ανέπτυξαν μια φεμινιστική προσέγγιση της κοινωνικής αναπαραγωγής για την αποκάλυψη της κρίσης Covid-19 ως σύνθετης εργασιακής κρίσης με βάση το φύλο, ξετυλίγοντας την σε πολλαπλούς τομείς και σφαίρες δραστηριοτήτων. Από την άλλη πλευρά, η κρίση της κοινωνικής αναπαραγωγής, την οποία κατέστησε εμφανή η πανδημία, δύσκολα θα μπορούσε να θεωρηθεί, από αυτή τη σκοπιά, ως 'εξωγενές σοκ'. Αντίθετα, μπορεί να γίνει πολύ καλύτερα κατανοητή ως το αποκορύφωμα της μακροπρόθεσμης επίθεσης του καπιταλιστικού συστήματος εναντίον των δυνάμεων της κοινωνικής αναπαραγωγής σε ολόκληρο τον πλανήτη (Mezzadri et al., 2022).

Σύμφωνα με την Fraser (2016), η εργασία φροντίδας αποτελεί μία βασική μορφή κοινωνικής αναπαραγωγής με πρωταγωνίστριες τις γυναίκες. Η ίδια προτείνει μια φεμινιστική θεωρία της δικαιοσύνης που αναγνωρίζει τη σημασία της εργασίας φροντίδας και απαιτεί την αναγνώρισή της ως θεμελιώδης πτυχή της κοινωνικής και οικονομικής ζωής. Η εργασία φροντίδας είναι απαραίτητη για την αναπαραγωγή της κοινωνίας, καθώς διασφαλίζει τη σωματική και συναισθηματική ευημερία των ατόμων και τους δίνει τη δυνατότητα να συμμετέχουν στην κοινωνική και οικονομική ζωή. Ωστόσο, η εργασία φροντίδας συχνά υποτιμάται και δεν αναγνωρίζεται και βέβαια εκτελείται δυσανάλογα από γυναίκες. Σε πολλές κοινωνίες, η εργασία φροντίδας θεωρείται ως φυσικό και εγγενές μέρος των ρόλων των δύο φύλων, και οι γυναίκες αναμένεται να εκτελούν αυτήν την εργασία χωρίς αποζημίωση ή αναγνώριση. Αυτός ο έμφυλος καταμερισμός εργασίας ενισχύει τις ανισότητες μεταξύ των φύλων και συμβάλλει στη συνολική εκμετάλλευση των γυναικών στην κοινωνία.

Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά και η Tronto (2011, p. 335) '*Μακροπρόθεσμα, φαίνεται ότι η μόνη λύση είναι να αναγνωρίσουμε την καθολική ανάγκη όλων για φροντίδα. Η φροντίδα δεν αφορά δηλαδή μόνο τους νέους, τους ηλικιωμένους και τα άτομα με αναπηρία. Όλοι χρειάζονται και χρησιμοποιούν την φροντίδα, όπως και όλοι, και κυρίως όλες, παρέχουν φροντίδα'.*

Πάντως, το βασικότερο χαρακτηριστικό της μελέτης της φροντίδας στη θεωρία της κοινωνικής πολιτικής, από τη δεκαετία του 2000 και μετά, είναι η αποδέσμευσή της από την σχεδόν αποκλειστική πρόσδεσή της με το φύλο, και η μετατόπιση του κέντρου βάρους του επιστημονικού ενδιαφέροντος σε άλλες κοινωνικές διαφορές[35] και στον τρόπο που αυτές συνυφαίνονται στην παροχή φροντίδας, παράλληλα με την επανεστίαση στο ρόλο της επίσημης φροντίδας, δηλαδή στο ευρύ πλαίσιο των υπηρεσιών, όπου κι εκεί οι γυναίκες, πρωταγωνιστούν, πολύ συχνά, σε συνθήκες υποβαθμισμένης και χαμηλά αμειβόμενης απασχόλησης.

Μαζί με την μετατόπιση του ενδιαφέροντος από το άτομο που παρέχει φροντίδα και το φύλο στην ίδια την φροντίδα, που σημαίνει και την *μετά εποχή*[36] του επιστημονικού αντικείμενου 'φύλο και φροντίδα', απέκτησε βαρύτητα και η ανάδειξή του κοινωνικοπολιτικού πλαισίου αναφοράς της, όπως έχουμε ήδη αναφέρει. Η σύγχρονη αυτή τάση χαρακτηρίζεται, εκτός από τη διεπιστημονικότητα[37] και διαθεματικότητα στην προσέγγιση της φρο-

ντίδας, από την μετατόπιση του θεωρητικού και ερευνητικού ενδιαφέροντος από το τοπικό στο παγκόσμιο, με έμφαση στις αλυσίδες φροντίδας και στο ρόλο των μεταναστριών στην παροχή της, καθώς και στην επαναφορά της έννοιας της κοινωνικής αναπαραγωγής[38] ως ερμηνευτικό εργαλείο, δηλαδή στην αναβίωση και στον εμπλουτισμό της μαρξιστικής φεμινιστικής σκέψης (Bhattacharya, 2017, Fraser, 2016, Ferguson, 2019).

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, σταδιακά και ιδίως την τελευταία δεκαετία παρατηρείται μια μετατόπιση του όλου προβληματισμού από το άτομο που παρέχει φροντίδα στην ίδια την φροντίδα, η έννοια της οποίας αποκωδικοποιείται στη βάση του αν λαμβάνει χώρα στα πλαίσια άνισων σχέσεων μεταξύ των ατόμων που παρέχουν και λαμβάνουν φροντίδα, δηλαδή δεν γίνεται πλέον αντιληπτή η παροχή της περιοριστικά στα πλαίσια του άνισου καταμερισμού εργασίας ανάμεσα στα φύλα και δεν συνδέεται η συμμετοχή των γυναικών στη φροντίδα a priori με σχέσεις εξάρτησης, αλλά εν δυνάμει υπό την οπτική του 'πολίτη φορέα φροντίδας'.

Η ολιστική προσέγγιση της φροντίδας, τόσο σε μικρο όσο και σε μακρο επίπεδο, όπως την περιγράψαμε παραπάνω, δεν αφορά μόνο τον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε και αντίθετα μελετάμε την φροντίδα και τη θέση των γυναικών σε αυτήν αλλά και τα μέτρα κοινωνικής πολιτικής, με την μετατόπιση του κέντρου βάρους μονομερώς από τις πολιτικές που ενθαρρύνουν την γυναικεία απασχόληση σε ένα φάσμα πολιτικών σε χρήμα και σε είδος που παρέχουν τη δυνατότητα κάλυψης αναγκών των ατόμων που επιθυμούν ή δεν δύνανται να μην συμμετάσχουν στη φροντίδα, αλλά και διευκολύνουν αυτούς/ες που επιθυμούν να συνδυάσουν απασχόληση και φροντίδα.

Αδιαμφισβήτητα, η ένταξη στην αγορά εργασίας είναι πρωταρχικό ζητούμενο, όπως και το γεγονός ότι η θέση των γυναικών στη φροντίδα και στην απασχόληση επηρεάζεται από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των επιμέρους καθεστώτων ευημερίας, δηλαδή από τη διαπλοκή κράτους, αγοράς εργασίας και οικογένειας στην άμεση παροχή, στην ευθύνη και στην οικονομική κάλυψη της παρεχόμενης φροντίδας. Χωρίς να υποβαθμίζουμε τη σημασία του εύρους των παροχών αλλά και των στόχων που πολιτικές όπως οι γονικές άδειες, η ευέλικτη απασχόληση, μέτρα ρύθμισης του ωραρίου εργασίας και υπηρεσίες φροντίδας επιτελούν σε διαφορετικές χώρες, ειδικότερα αναφορικά με τον καταμερισμό της φροντίδας ανάμεσα στα δύο φύλα, δεν πρέπει να παραγνωρίσουμε τη σημασία της διαφορετικότητας των αναγκών ανάμεσα στους φορείς φροντίδας, καθώς και το ρόλο των άμεσων και έμμεσων επιδομάτων για τους/τις φροντιστές/στριες, συμπεριλαμβανομένων πολιτικών όπως το βασικό εισόδημα (για το φάσμα των πολιτικών για τους φορείς φροντίδας βλ. αναλυτικά Moss & Cameron, 2001).

Ενώ η εμπειρική τεκμηρίωση, τόσο σε εθνικό όσο και σε διακρατικό επίπεδο, της επίδρασης των μέτρων κοινωνικής προστασίας για τις γυναίκες, έχει κατά κύριο λόγο εστιαστεί στις υπηρεσίες φροντίδας, και συνακόλουθα στο σύνολο των μέτρων συμφιλίωσης οικογένειας-αγοράς εργασίας, δηλαδή αναφορικά με τις επιπτώσεις της κρατικής παρέμβασης στην απασχόληση των γυναικών, ο συνυπολογισμός παροχών τόσο σε χρήμα όσο και σε είδος, κερδίζουν ολοένα και περισσότερο το επιστημονικό ενδιαφέρον, ιδιαίτερα όσον αφορά την παιδική φροντίδα, αλλά και συγκριτικά ανάμεσα σε διαφορετικές ομάδες φροντιστών, καθώς και συγκεκριμένων σχέσεων φροντίδας, τόσο στο πλαίσιο της ίδιας χώρας όσο και σε διακρατικό επίπεδο (Rostgaard & Fridberg, 1998, McComark, 1997, Lewis, 1998, Lampropou-

lou, 2000, Daly & Lewis, 2000, Καραμεσίνη και Συμεωνάκη, 2019).

Παρότι οι περισσότερες διακρατικές έρευνες καθιστούν σαφές ότι η υποδομή σε υπηρεσίες φροντίδας, η πρόσβαση σε αυτές καθώς και τα συνολικότερα μέτρα 'συμφιλίωσης οικογένειας και αγοράς εργασίας' είναι καθοριστικά για την θέση των γυναικών στη φροντίδα και στην αγορά εργασίας, οι στάσεις απέναντι στη φροντίδα και στην απασχόληση[39] αλλά και ως προς τα επιθυμητά μέτρα κοινωνικής πολιτικής σε χρήμα και είδος, όπως αναδεικνύεται από εμπειρικές έρευνες, διαφοροποιούνται στη βάση συγκεκριμένης φάσης του κύκλου ζωής των φροντιστών, καθώς και ταξικών ή άλλων κοινωνικών διαφορών πέρα από το φύλο, διαπερνώντας πολλές φορές τα όρια επιμέρους καθεστώτων ευημερίας (Crompton, 1999, Rubery et.al, 1999, Duncan &Edwards, 1999).

Η παραπάνω προσέγγιση της φροντίδας και της θέσης των γυναικών σε αυτήν παραπέμπει αφενός σε μια αντίληψη των συμμετεχόντων στην παροχή της, ως ενεργών υποκειμένων[40]-στροφή σε ποιοτικές έρευνες- και αφετέρου προτάσσει την αναγκαιότητα θέσπισης μιας δέσμης μέτρων κοινωνικής πολιτικής που καθιστούν εφικτό το δικαίωμα επιλογής για συμμετοχή στη φροντίδα, στην απασχόληση ή στο συνδυασμό απασχόλησης και φροντίδας, μέσα δηλαδή από την αναγνώριση της διαφορετικότητας των αναγκών ανάμεσα στους ανεπίσημους φροντιστές/στριες. Όλα τα παραπάνω προδιαγράφουν τον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε, ερευνούμε και σχεδιάζουμε πλέον τα όποια μέτρα κοινωνικής πολιτικής που αφορούν την παροχή φροντίδας,, τόσο για αυτές/ους που την παρέχουν, στις διάφορες εκδοχές τους, όσο και για τα άτομα που λαμβάνουν φροντίδα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η άτυπη φροντίδα, γνωστή και ως μη αμειβόμενη φροντίδα ή οικογενειακή φροντίδα, αποτελεί σημαντικό μερίδιο της συνολικής παροχής μακροχρόνιας κάλυψης σχετικών αναγκών στις ευρωπαϊκές χώρες, όπως, εξάλλου, και σε άλλες χώρες εκτός Ευρώπης. Οι εκτιμήσεις δείχνουν ότι έως και το 80% της μακροχρόνιας φροντίδας στην Ευρώπη παρέχεται από άτυπους φροντιστές *(Hoffmann*, F. and *Rodrigues*, R. (*2010*). 'Informal Carers: Who Takes Care of Them?' *Policy Brief* 4, Vienna: European Centre for Social Welfare, Training and Research).
2. Ο αριθμός των ατόμων στην ΕΕ που χρήζουν μακροχρόνιας φροντίδας προβλέπεται να αυξηθεί από 30,8 εκατομμύρια το 2019 σε 38,1 εκατομμύρια το 2050. Σύμφωνα, επίσης, με στοιχεία της Eurostat (2021), το 2019 σχεδόν το ένα πέμπτο (20,3 %) του πληθυσμού της ΕΕ-27 ήταν ηλικίας 65 ετών και άνω. Το ποσοστό των ατόμων ηλικίας 80 ετών και άνω της ΕΕ- προβλέπεται να αυξηθεί επί 2,5 φορές μεταξύ του 2019 και του 2100, από 5,8 % σε 14,6 %. Ο ΟΑΣΑ εκτιμά ότι σε όλες τις χώρες του, θα χρειαστούν 13,5 εκατομμύρια φροντιστές μέχρι το 2040 (OECD, 2021).
3. Μια τέτοια έννοια είναι και το 'έλλειμμα φροντίδας' η οποία επινοήθηκε από την Hochschild. Μιλώντας για έλλειμμα φροντίδας, η Hochschild (1995) εννοούσε ότι τα αυξανόμενα ποσοστά ηλικιωμένων αλλά και των μητέρων που ζουν σε 'μονογονεικά νοικοκυριά' και εργάζονται διεύρυναν την ανάγκη για παροχή υπηρεσιών φροντίδας, ταυτόχρονα, όμως, με τη συρρίκνωση τους λόγω περικοπών στη δημόσια χρηματοδότηση, δημιουργώντας έτσι ασυνέπειες μεταξύ των τάσεων του κοινωνικού πληθυσμού και της συρρίκνωσης των παρερχομένων υπηρεσιών.
4. Το ποσοστό της απασχόλησης των γυναικών έχει αυξηθεί σε όλες τις χώρες, ενώ ο Κοινοτικός μέσος όρος της γυναικείας απασχόλησης έχει αυξηθεί από 48,4% το 1994 σε 66,5% το 2017 (European Labour Force Survey, 1998 και 2018).
5. Παρά την αύξηση της γυναικείας απασχόλησης, οι γυναίκες συνεχίζουν να συμμετέχουν σε μεγαλύτερο βαθμό από τους άνδρες στη φροντίδα. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα διακρατικής έρευνας, αν και η συμμετοχή των δύο φύλων στη φροντίδα και στην οικιακή εργασία διαφέρει ανάμεσα στις χώρες της Ε.Ε, με πιο ισότιμο καταμερισμό στη Δανία και στη Σουηδία, ενώ, αντίθετα, στο άλλο άκρο βρίσκεται η Ελλάδα και η Πορτογαλία, ο μέσος όρος της συμμετοχής των γυναικών στη φροντίδα είναι τέσσερις φορές μεγαλύτερος από αυτόν των ανδρών (Plantenga, J and Hansen, J. (1999). Assessing Equal Opportunities in the European Union*, International Labour Review,vol. 138, no.4,* καθώς και Verbakel, E. etal (2017). 'Informal Care in Europe:Findings form the European Social Survey', *European Journal of Public Health*, vol. 27, issue (1).
6. Παρότι οι σοσιαλδημοκράτες ήταν κυρίαρχοι σε όλες τις Σκανδιναβικές χώρες και θα αναμένονταν μια παρόμοια ανάπτυξη πολιτικής ισότητας των φύλων, η οποία συνακόλουθα να διατρέχει την ανάπτυξη της φεμινιστικής σκέψης. Ωστόσο, στη Νορβηγία η ρητορική των χωριστών σφαιρών γυναικών και ανδρών ήταν πιο ισχυρή μεταξύ των σοσιαλδημοκρατών. Ωστόσο, οι κυβερνήσεις των Εργατικών υπό την ηγεσία της Gro Harlem Bruntland έδωσαν έμφαση στην οπτική της ισότητας των φύλων, είναι ενδιαφέρον ότι οι Νορβηγίδες φεμινίστριες το έχουν κάνει αυτό χωρίς να εγκαταλείψουν εντελώς την ιδεολογία της διαφοράς των φύλων (βλ. *Kerstin Sörensen and Christina Bergqvist* (2002). *Gender and the Social Democratic Welfare Regime:A comparison of gender-equality friendly policies in Sweden and Norway*, Sweeden: National Institute for Working Life).
7. Για την εισαγωγή του αντικειμένου στην Ελλάδα και τις επιρροές της αγγλοσαξονικής σκέψης βλ. Λαμπροπούλου, Κ. (1993) 'Οι Γυναίκες ως Φορείς Φροντίδας: Σημασία και Επιδράσεις στην Άσκηση Κοινωνικής Πολιτικής', εισήγηση στο συνέδριο «Διαστάσεις της Κοινωνικής Πολιτικής Σήμερα», Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Mestheneos, E. and Triantafillou, J. (1993a) 'Dependent elderly people in Greece and their Family Carers' in Twigg, J. (ed.) *Informal Carers in Europe*, York: SPRU, Τριανταφύλλου, Τ.& Μεσθεναίου, Ε. (1993b) *Ποιός φροντίζει*; Αθήνα: Sextant. Ειδικότερα αναφορικά με την εν-

νοιολόγηση και τις πολιτικές της φροντίδας στην Ελλάδα θα επανέλθουμε αναλυτικά σε επόμενο άρθρο μας.

8. Βλ. Lampropoulou, K., *Care and Social Reproduction: Parallel and Opposite Discourses? Convergences, Differences and Future Prospects*, forthcoming presentation at the 'Historical Materialism Athens Conference 2023', 20-23 Apil, Panteion University, Athens.

9. Όπως καθιερώθηκε μέσα από το έργο της Oakley για την κοινωνιολογία της οικιακής εργασίας [βλ. Oakley, M. (1974) *The Sociology of Housework*, London: Martin Robertson].

10. Φροντίδα στην κοινότητα είναι η φροντίδα που παρέχεται από ανεπίσημα δίκτυα (οικογένεια, συγγενείς, φίλοι, φυσικοί βοηθοί), από εθελοντικούς φορείς και από υπηρεσίες σε τοπικό επίπεδο Willmott, T. (1984) *Community care in Social policy*, London: PSI. Στη φεμινιστική βιβλιογραφία με αφετηρία τη δημοσίευση των Finch & Groves (1980), η φροντίδα στην κοινότητα, επανακαθορίζεται ως φροντίδα από την κοινότητα, δηλαδή η ανεπίσημη εκδοχή της, ο ρόλος της οικογένειας στην παροχή της αποκαλύπτεται ως καθοριστικός, και οι γυναίκες φροντίστριες ως πρωταγωνιστές στην παροχή της (βλ. και Orme, J. (2001). *Gender and Community care*, Basingstroke:Palgrave).

11. Δηλαδή, διαμονή ηλικιωμένου ατόμου και φροντιστή/ων σε διαφορετικά νοικοκυριά και συμμετοχή στη φροντίδα εξ αποστάσεως με επίβλεψη, επισκέψεις, βοήθεια σε ψώνια, μεταφορά για ιατρικές επισκέψεις, κάλυψη σχετικών οικονομικών αναγκών κλπ. Αναλυτικά για την σύγχρονη τάση συμμετοχής στη φροντίδα από απόσταση βλ. το πολύ ενδιαφέρον ερευνητικό άρθρο των Milligan and Wiles (2010), 'Landscapes of Care', *Progress in Human Geography*, 34(6), pp. 736–754.

12. Υπό την έννοια ότι υφίστανται διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα στην απασχόληση, αναφορικά κυρίως με τα ποσοστά γυναικείας συμμετοχής στη μερική απασχόληση, την κατανομή ανδρών γυναικών στην ιεραρχία των δημοσίων υπηρεσιών, τις μισθολογικές διαφορές, αλλά και την αναπαραγωγή των ανισοτήτων ανάμεσα στα δύο φύλα μέσω των κρατικών πολιτικών (βλ. Hernes, 1987). Προσέγγιση, όμως, που δεν υπήρξε δημοφιλής στην περίπτωση της Νορβηγίας, τόσο σε επίπεδο θεωρίας όσο και πρακτικής του γυναικείου κινήματος (βλ. και υποσημείωση 6).

13. Για παράδειγμα Morris (1993) για συσχέτιση φύλου με την αναπηρία, Arber and Ginn (1992) και Walker (1987) για συσχέτιση τάξης και ηλικίας, Guranatnam (1993) για συσχέτιση φυλής και τάξης, στην εμπειρία της φροντίδας και στις επιδράσεις τους στην άσκηση κοινωνικής πολιτικής (βλ. αναλυτικότερα Dalley, 1988).

14. Ουσιαστικά η Ungerson ταυτίζει, λανθασμένα κατά την άποψή μας, τη μητρική λειτουργία-συνδεδεμένη με τη φυσική αναπαραγωγική λειτουργία των γυναικών με την μητρότητα ως κοινωνικό θεσμό.

15. Με την πρακτική φύση του συναισθήματος ασχολήθηκε και η Hochschild (1983) μιλώντας για emotional labour, δηλαδή τη σημασία διαχείρισης συναισθημάτων ως εργασία σε διάφορους επαγγελματικούς κλάδους όπου πρωταγωνιστούν κατά κύριο λόγο γυναίκες, όπως και στην παροχή φροντίδας, με πεδίο εφαρμογής σε έρευνες, κυρίως όσον αφορά τους επίσημους φορείς φροντίδας, όπως οι εκπαιδευτικοί και οι νοσηλευτές/τριες [Hochschild, A. R. (2003 [1983]) *The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling, University of California].*

16. Η φεμινιστική θεώρηση είδε έτσι ως αγεφύρωτες τις αντιθέσεις ανάμεσα στους φορείς φροντίδας και στα άτομα που λαμβάνουν φροντίδα, με ελάχιστες εξαιρέσεις, οι οποίες όμως αφορούν τη βιβλιογραφία μόνο προς το τέλος της δεκαετίας του 80, όπως των Lewis & Meredith (1988), και των Marsden& Abrams (1987).

17. Βλ. Stephen, J. et.al. (2020), 'Young carers research, practice and policy: an overview and critical perspective on possible future directions', *Adolescent Research Review,* volume 5, p.p. 77–89. Αρκετές έρευνες έχουν, επίσης, αναδείξει το ρόλο των ηλικιωμένων ως φροντιστών, κυρίως των συζύγων/συντρόφων αλλά και των εγγονών τους, στο πλαίσιο διαγενεακής αλληλεξάρτησης και ανταποδοτικότητας μεταξύ συγγενών (βλ.αναλυτικά Brennan D; Cass B, 2014, 'Grandparents as primary carers of their grandchildren: Policy and Practice insights from research', in Hayes A; Higgins DJ (ed.), *Families, Policy and the Law*, Melbourne, pp. 109 - 118).

18. Η συμμετοχή στη φροντίδα περιλαμβάνει και τη μέριμνα/διευθέτηση της μελλοντικής φροντίδα, όταν ο ίδιος ο φορέας φροντίδας μπορεί να μη συμμετέχει πλέον σε αυτή, όπως αναδεικνύεται ιδίως στις έρευνες για την φροντίδα των παιδιών με αναπηρία (Λαμπροπούλου, 2021).

19. Προβληματισμό στον οποίο έχει προσφέρει σημαντικά το έργο της πολιτικής φιλοσόφου Joan

Tronto**,** πέρα από τα στενά πλαίσια της θεωρίας της κοινωνικής πολιτικής και για το λόγο ότι στέκει πέρα από τα συγκεκριμένα πλαίσια της παρούσας δημοσίευσης. Εδώ θα περιοριστούμε στο να επισημάνουμε ότι η αντίληψη της φροντίδας ως ευρύτερης από την άμεση παροχή της, δηλαδή η γενικότερη διευθέτηση του τρόπου παροχής της, ενώ δύναται να συγκεντρώνεται στα πλαίσια του ενός και αυτού φορέα φροντίδας μπορεί και να παραπέμπει στον καταμερισμό της στη βάση του φύλου αλλά και άλλων διαφοροποιήσεων όπως η τάξη, παραπέμποντας σε ένα διαχωρισμό πνευματικής και χειρωνακτικής εργασίας. Στο πλαίσιο αυτό διαφορές ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες και μέσα στο γυναικείο φύλο καθίστανται εμφανείς (βλ. χαρακτηριστικά Tronto, J. (1995) *Care as a Basis for Radical Political Judgments,* Hypatia Vol. 10, No. 2, pp. 141-149).

20. Αν και η ίδια αναφέρει ότι ο απόλυτος διαχωρισμός δεν είναι πάντα δυνατός (όπ. 1984, p. 71).

21. Η Ruddick (1980, p. 214) στο γνωστό της έργο για την μητρική σκέψη (maternal thinking) επισημαίνει ότι «*η συμμετοχή στη φροντίδα απαιτεί ενότητα του συναισθήματος με τις λογικές αποφάσεις και κρίσεις*», Ruddick,S, (1980) 'Maternal Thinking', *Feminist Studies,* 6 (2) βλ. και Ruddick, S. (1989). *Maternal Thinking, Towards a Politics of Peace*, London: Women Press.

22. Ας επισημάνουμε ότι η Tronto σε ένα από τα πρώτα άρθρα της, γραμμένο μαζί με την Fisher το 1990, όπως και σε μεταγενέστερη δουλειά της, προτείνει μια κατηγοριοποίηση της φροντίδας η οποία περιλαμβάνει διαφορετικές μορφές ή φάσεις, όπως τις ονομάζει, της φροντίδας με πρώτη τη care about, η οποία στη συγκεκριμένη περίπτωση αφορά στο γενικότερο ενδιαφέρον για ανθρώπους αλλά και γενικότερα για κοινωνικές καταστάσεις όπως η προστασία του περιβάλλοντος κλπ, και δεν παραπέμπει στην άμεση ανάμειξη στη φροντίδα, αν και αποτελεί προϋπόθεση και μέρος της όλης διαδικασίας παροχής της.

23. Σε αυτή την κατεύθυνση έχει συμβάλει και η συζήτηση για το «κοινωνικό μοντέλου αναπηρίας» (Oliver, 1990) αλλά και οι σχεσιακές προσεγγίσεις στο πλαίσιο των μελετών/ερευνών για την αναπηρία που έλαβαν χώρα για πρώτη φορά στη δεκαετία του 1990. Αυτές οι συζητήσεις συμπεριέλαβαν και την αναγνώριση της φροντίδας ως σχέση αλληλεξάρτησης (βλ. αναλυτικά Morris. J. (2001) 'Impairment and disability: constructing an ethics of care that promotes human rights', *Hypatia*, 16(4): 1–16. και Morris, J. (1997) 'Care of Empowerment? A Disability Rights Perspective', *Social Policy & Administration,* 31(1): 54–60.

24. Εκτός από τη φεμινιστική κριτική στο βιβλίο σταθμό του Esping-Andersen, παρά την ευρεία αποδοχή του έργου του, αναπτύχθηκαν και άλλες κριτικές αναφορικά με την τυπολογία των καθεστώτων ευημερίας, για παράδειγμα, σε σχέση με την ένταξη χωρών στο φιλελεύθερο καθεστώς και ο αποκλεισμός ορισμένων χωρών της Νότιας Ευρώπης (Castles and Mitchell, 1992; Leibfried, 1993; Ferrera, 1996). Αναλυτικά για τις διάφορες κριτικές προσεγγίσεις της ανάλυσης του Espign-Andersen βλ. Λαλιώτη, Β. (2018). *Όψεις Συγκριτικής Κοινωνικής Πολιτικής*, Αθήνα: Τόπος.

25. Δεν πρέπει να παραλείψουμε να επισημάνουμε ότι η εξέλιξη της θεωρητικής σκέψης με τις όποιες εμπειρικές της διαστάσεις, τόσο στο πλαίσιο αναλύσεων αρχικά για το κράτος πρόνοιας σε επιμέρους χώρες όσο και μετέπειτα σε συγκριτικό/διακρατικό επίπεδο για τα καθεστώτα ευημερίας, παρέμεινε προσανατολισμένη στον παγκόσμιο βορρά, απ΄ όπου αντλούσε τα παραδείγματα του. Με τη σειρά τους φεμινίστριες από τον ευρωπαϊκό νότο, όπως χαρακτηριστικά η Trifilleti (1999), άσκησαν κριτική και στις σχετικές φεμινιστικές προσεγγίσεις υποστηρίζοντας ότι η επικέντρωση στα βορειοευρωπαϊκά πρότυπα-καθεστώτα ευημερίας απέκλεισε τις χώρες του νότου που δεν εμπίπτουν στα ιδεατά αυτά μοντέλα, όπου είναι υπαρκτός ο διευρυμένος ρόλος της οικογένειας στην κάλυψη κοινωνικών αναγκών, ενώ το 'μεσογειακό καθεστώς ευημερίας' αντιμετωπίζει τις γυναίκες ως μητέρες και συζύγους έμμεσα-ελέγχει την αμειβόμενη και μη αμειβόμενη εργασία των γυναικών και προστατεύει μόνο την πλήρη απασχόληση των γυναικών κατά το πρότυπο των ανδρών (Trifiletti, R. (1999) 'Southern European Welfare Regimes and the Worsening Position of Women", *Journal of European Social Policy*, Vol.9, issue 1, pp. 49-64).

26. Η Orloff (1996) το θεωρεί ως 'δικαίωμα στην οικογένεια'.

27. Τις δύο τελευταίες δεκαετίες, η ΕΕ μείωσε ταυτόχρονα τον προϋπολογισμό που αφορά στον προγραμματισμό της ισότητας των φύλων και έχει μετατοπίσει το διοικητικό κέντρο βάρους προς τον δικαστικό μηχανισμό, όπως δείχνει και η επικέντρωση σε μεγάλο βαθμό σε ζητήματα έμφυλης βίας (Jacquot 2015). Πρόκειται για μια συντελευμένη μετακίνηση από τις ανισότητες μεταξύ των φύλων σε εκείνες που συνδέουν το φύλο με μια σειρά

άλλων διακρίσεων και αποκλεισμών. Αυτή η αναδίπλωση είναι πλέον ο κανόνας, που σημαίνει ότι οι ανισότητες μεταξύ των φύλων μοιράζονται διαθετικό χώρο και περιορισμένους πόρους με πολλούς άλλους που χρειάζονται προστασία. Το προνομιακό μέρος που είχε καταλάβει η ισότητα των φύλων στον κόσμο του πολιτικού λόγου τις προηγούμενες δεκαετίες δεν είναι πια εδώ. Ωστόσο, οι οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες στο σπίτι, στην εργασία, στην πολιτική και τη ζωή της κοινότητας που κίνησαν μεγάλο μέρος του φεμινιστικού κινήματος που ξεκίνησε τη δεκαετία του 1970 παραμένουν παρούσες.

28. Η Ευρωπαϊκή Στρατηγική για την Φροντίδα που δημοσιεύτηκε το Σεπτέμβριο του 2022 αποτελείται από (α) Ανακοίνωση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής που καθορίζει το όραμα για τον τρόπο που η φροντίδα θα πρέπει να παρέχεται στην Ευρώπη, καθώς και προτάσεις για δράσεις στα κράτη μέλη και σε επίπεδο ΕΕ (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2022), (β) Δύο συστάσεις του Συμβουλίου, η μία σχετικά με την αναθεώρηση των στόχων της Βαρκελώνης για την εκπαίδευση και φροντίδα των παιδιών και ένα άλλο σχετικά με την πρόσβαση σε οικονομικά προσιτή υψηλής ποιότητας μακροχρόνια φροντίδα (Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης 2022a; 2022b).

29. Η παγκόσμια οικονομική κρίση του 2008, που αναφέρεται ως η «Μεγάλη Ύφεση», επηρέασε αρνητικά τις πολιτικές εναρμόνισης επαγγελματικής και προσωπικής ζωής σε εθνικό επίπεδο λόγω των συντονισμένων πολιτικών λιτότητας που επιβλήθηκαν στα κράτη μέλη το 2010-2013.

30. Όπως επισημαίνει στο πρόσφατο άρθρο της η Karamessini (2023), η χρηματοδότηση μεγάλων κοινωνικών επενδύσεων στη φροντίδα που αποτελεί και προϋπόθεση για την εφαρμογή της, θα είναι δύσκολη τα επόμενα χρόνια αν επιβεβαιωθεί η διαφαινόμενη επιστροφή στη δημοσιονομική πειθαρχία σε ολόκληρη την ΕΕ.

31. Σχεσιακός vs ατομοκεντρικός φεμινισμός: για ενδελεχή επισκόπηση βλ. Sarvacy, W. (1997) 'Social Citizenship from a feminist perspective', *Hypatia,* Vol.12(4).

32. Οι Daly και Lewis (2000) διέκριναν, επίσης, την κοινωνική φροντίδα, την κοινωνική οργάνωση της φροντίδας και τη φροντίδα, εννοώντας τη φροντίδα που εστιάζει στις σχέσεις μεταξύ των φροντιστών και εκείνων που λαμβάνουν φροντίδα. Χρησιμοποιώντας αυτή τη διάκριση, ανέπτυξαν ένα πολυεπίπεδο πλαίσιο όπου το μακρο-επίπεδο συνδέει ρητά τη φροντίδα με την πολιτική οικονομία του κράτους πρόνοιας, και το μικρο-επίπεδο εμπλέκει άτομα, οικογένειες και συγκεκριμένες σχέσεις φροντίδας.

33. Χαρακτηριστική και ενδιαφέρουσα είναι η προσέγγιση της Hobson (1994, pp 170-175) η οποία ανέπτυξε την ιδέα των καθεστώτων φροντίδας στη βάση των κοινωνικών δικαιωμάτων των μόνων μητέρων, δηλαδή ως αρχηγών μονογονεικών οικογενειών. Στην μελέτη της, την οποία συνοδεύει με εμπειρικά στοιχεία, διακρίνει δύο εναλλακτικά καθεστώτα φροντίδας στη βάση της οργάνωση αμειβόμενης και μη αμειβόμενης εργασίας. Στο πρώτο υπόδειγμα/καθεστώς όλες οι μητέρες εκλαμβάνονται ως φορείς φροντίδας και οι μόνες μητέρες αμείβονται με ένα είδος κοινωνικού μισθού για τη συμμετοχή τους στη φροντίδα. Στο δεύτερο μοντέλο, προωθείται η ένταξή τους στην αγορά εργασίας, και τα δικαιώματα που σχετίζονται με τη συμμετοχή τους στη φροντίδα απορρέουν από τη θέση τους στην απασχόληση (γονικές άδειες, κλπ), αλλά και με υπηρεσίες που είναι διαθέσιμες για να βοηθήσουν την ένταξή τους, αναπληρώνοντας υποχρεώσεις φροντίδας κατά τη διάρκεια της απασχόλησης. Με βάση αυτούς τους διαχωρισμούς προχωράει περαιτέρω σε κατάταξη μεταξύ διαφορετικά καθεστώτα φροντίδας (Hobson, B. (1994). Solo mothers, social policy regimes, and the logics of gender. In D. Sainsbury (Ed.), *Gendering welfare states* (pp. 170–187). London: SAGE Publications).

34. Ας σημειωθεί, βέβαια, ότι ο ορισμός των εργαζομένων στον τομέα της φροντίδας δεν είναι εναρμονισμένος σε ολόκληρη την ΕΕ και τα διαθέσιμα δεδομένα είναι περιορισμένα και συχνά μη συγκρίσιμα.

35. Η μετατόπιση στη φεμινιστική σκέψη του κέντρου βάρους από την ισότητα των φύλων, που χαρακτήριζε το δεύτερο φεμινιστικό ρεύμα, στη διαφορά εντός του υποκειμένου που αναδύεται στο τρίτο φεμινιστικό ρεύμα, το οποίο αναπτύσσεται ως προέκταση και αμφισβήτηση του 2ου κύματος, σηματοδοτεί τη φεμινιστική πολιτική της ετερότητας ή διαφοράς. Προκρίνεται μια προσέγγιση του φύλου που αντιλαμβάνεται τις ταυτότητες ως κατακερματισμένες, πολλαπλές, ασταθείς και ρευστές. Ωστόσο, το 2ο και 3ο κύμα συνυπάρχουν σ' ό,τι αφορά τη μελέτη και ερμηνεία του φύλου, της έμφυλης διαφοράς, των έμφυλων σχέσεων [αναλυτικά για την εξέλιξη της φεμινιστικής σκέψης και πρακτικής και ειδικότερα για το τρίτο φεμινιστικό ρεύμα βλ Ρεθυμνιωτάκη, Ε., Μαροπούλου, Μ., Τσακιστράκη, Χ. 2016. *Φεμινισμός και Δίκαιο*. [ηλεκτρ. βιβλ.] Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊ-

κών Βιβλιοθηκών. Διαθέσιμο στο: http://hdl.handle.net/11419/6178].

36. Για μια ενδιαφέρουσα προσέγγιση της 'ακαδημαϊκής' πορείας και εξέλιξης στο αντικείμενο των σπουδών φύλου, και στο φύλο ως ερευνητικό αντικείμενο, από τις γυναίκες στο φύλο στο σήμερα της 'μετά φύλου εποχής', ως γραμμική κίνηση από την ισότητα/ομοιότητα, διαμέσου της ταυτότητας και της ποικιλίας, στη διαφορά ως κυρίαρχο τρόπο αφήγησης της σύγχρονης φεμινιστικής σκέψης βλ. Καντσά, Β (2010). *Φύλο και κοινωνικές επιστήμες στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

37. Η φροντίδα αποτέλεσε πεδίο επιστημονικού ενδιαφέροντος για τις φεμινίστριες σε μια σειρά επιστημονικούς κλάδους, πέρα από την κοινωνική πολιτική με τη στενή έννοια, μεταξύ των οποίων φιλόσοφοι και πολιτικοί επιστήμονες όπως η Noddings, 1984, η Tronto, 1993, 2013, η Nussbaum, 2000, οι Sevenhuisen and Svab, 2003, η Kittay, 2013, κυρίως μέσα από την οπτική της ηθικής της φροντίδας, φεμινίστριες οικονομολόγοι όπως, μεταξύ άλλων, η Folbre, 2008, η Himmelweit, 2008 και οι Bittman και Folbre, 2004, γεροντολόγοι όπως οι Twigg and Atkin, 1994, Phillips et al, 2002, Walker, 2005 κ.α.

38. Κοινωνική αναπαραγωγή είναι οι δραστηριότητες και οι στάσεις, οι συμπεριφορές και τα συναισθήματα, οι ευθύνες και οι σχέσεις, που εμπλέκονται άμεσα στη διατήρηση της ζωής, σε καθημερινή και διαγενεακή βάση. Περιλαμβάνει διάφορα είδη κοινωνικά αναγκαίας εργασίας-πνευματικής, φυσικής, και συναισθηματικής-που έχουν στόχο να παρέχουν τα μέσα που είναι αναγκαία, από ιστορική, κοινωνική και βιολογική σκοπιά, για τη διατήρηση και την αναπαραγωγή του πληθυσμού και με μαρξιστικούς όρους της εργατικής δύναμης. Μεταξύ άλλων, η κοινωνική αναπαραγωγή περιλαμβάνει τον τρόπο με τον οποίο παρέχονται η τροφή, η ένδυση και η στέγαση, τον τρόπο στήριξης και κοινωνικοποίησης των παιδιών, τον τρόπο παροχής της φροντίδας στους ηλικιωμένους και τους ανάπηρους, και τον τρόπο κατασκευής της σεξουαλικότητας" Brennet, J.& Lasslet, B. (1991) "Gender, social reproduction and women's self-organisation" in Gender and Society, 5, no 3, p. 314. Αναλυτικά για την αναβίωση της μαρξιστικής φεμινιστικής σκέψης με κέντρο βάρους στην ολική επαναφορά της έννοιας της κοινωνικής αναπαραγωγής βλ. Bhattacharya, T. (2017). Social Reproduction Theory. London: Pluto Press.

39. Χαρακτηριστικά είναι τα όσα υποστηρίζει η Hakim (2006), βάσει των αποτελεσμάτων έρευνάς της, στοχευμένης στις στάσεις των μητέρων απέναντι στη φροντίδα και στην απασχόληση. Όπως προκύπτει από την έρευνά της, μεταξύ 10% με 30% των γυναικών βλέπουν την οικογενειακή ζωή και τα παιδιά ως τις κύριες προτεραιότητές τους Προτιμούν να μην εργάζονται και δεν ανταποκρίνονται στις πολιτικές απασχόλησης. Επιπλέον, έχουν διαφορετικές αξίες, συμπεριλαμβανομένης της φροντίδας, του μοιράσματος, και την αντίθεση στον ανταγωνισμό της επαγγελματικής σφαίρας και τις αγοραίες αξίες. Μια άλλη κατηγορία, που αναφέρεται ως 'γυναίκες με προσανατολισμό στην εργασία και περιλαμβάνει, επίσης, περίπου το 10% με το 30% των γυναικών, παρουσιάζονται ως προσανατολισμένες στα επιτεύγματα, με γνώμονα τις αξίες της αγοράς και του ατομικισμού. Αν και η συγκεκριμένη κατηγορία ανταποκρίνεται στις ευκαιρίες της αγοράς εργασίας. δεν ανταποκρίνεται εξίσου στις πολιτικές που αφορούν τη συμφιλίωση οικογενειακών και επαγγελματικών υποχρεώσεων, ακολουθώντας πιο προσωπικές στρατηγικές. Η πλειονότητα των γυναικών, σε ένα ποσοστό 40% με 80%, σύμφωνα με τα ευρήματα της έρευνάς της, θεωρούνται ως προσαρμοστικές. Αυτή η ομάδα αναζητά συμβιβασμό μεταξύ δύο αντικρουόμενων συνόλων αξιών και ανταποκρίνεται στις πολιτικές συμφιλίωσης. Τα ευρήματα της έρευνας της Hakim αν και ενδιαφέροντα, παραλείπουν, κατά την άποψή μας, να λάβουν υπόψη το ευρύτερο θεσμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο λαμβάνονται και επαναλαμβάνονται οι γονικές αποφάσεις κατά τη διάρκεια της ζωής. [Catherine Hakim (2006) Women, careers, and work-life preferences, British Journal of Guidance & Counselling, 34:3, 279-294].

40. Για μεθοδολογικά ζητήματα, ιδίως για τη διαθεματικότητα βλ. Yuval-Davis, N., Intersectionality and Feminist Politics, *European Journal of Women Studies*, Vol.13(3), βλ. Και Hakim,J (2000) *Work life-style choices in the 21st Century,* Oxford: Oxford University Press.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ξενόγλωσση

Abel, E.K. and Nelson, M.K. (1990). *Circles of care: Work and identity in women's lives*, New York, NY: SUNY Press.

Arber, S and Ginn, J. (1991). *Gender and Later Life*, London: Sage.

Arber and Ginn (1992). 'Class and Caring: A Forgotten Dimension'*, Sociology*,Vol. 26, 4, pp. 619-634

Antonnen, A. and Sipilä, J. (1996). 'European Social Care Services: is it possible to identify models?', *Journal of European Social Policy*, vol.6, no.2.

Baldock, J. (1993). 'Patterns of Change in Delivery of Welfare in Europe', in Taylor-Gooby, P. and Layson, R. (eds.), *Markets and Managers*, Buckingham: Open University press.

Beland, D. and Mahon, R. (2016). *Advanced introduction to Social Policy*, Northampton:Edward Elgar.

Bezanson K (2006). 'The Neo-liberal State and Social Reproduction: Gender and Household Insecurity in the Late 1990s', in Luxton M. and Bezanson K. (eds), *Social Reproduction: Feminist Political Economy Challenges Neo-Liberalism.* Montreal-Kingston: McGill-Queen's University Press.

Bettio, F and Plantenga, J. (2004).'Comparing Care Regimes in Europe' *Feminist Economics*, Volume 10, Issue 1, pp. 85-113.

Bhattacharya,T.(2017). *Social Reproduction Theory*, London:Pluto Press.

Bhattacharya,T(2020).'Social Reproduction and the Pandemic' https://www.dissentmagazine.org/online_articles/social-reproduction-and-the pandemic-with-tithi-bhattacharya.

Bleijenbergh,I,& Ciccia, R. (2014).'After the Male Breadwinner Model? Childcare Services and the Division of Labor in European Countries', *Social Politics* 21(1):50-79.

Borchost, A and Siim, B. (1997). 'Women and the Advanced Welfare State: A New Kind of Patriarchy', in Sasson, A. (ed), *Women and the State*, London:Hyman Unwin.

BORIS, E. and PARRENAS, R.eds., (2010). *Intimate Labors: Cultures, Technologies, and the Politics of Care.* Stanford: Stanford University Press.

Bubeck, D. (1995). *A Feminist Approach to Citizenship*, Florence: European University Institute.

Busby, N. (2018). 'The evolution of gender equality and related employment

Policies', *International Journal of Discrimination and the Law*, 18(2-3), pp. 104-123.

Cass, B. (1994). 'Citizenship, Work and Welfare: the Dilemma for Australian Women', *Social Politics*, vol.1, no. 1.

Ciccia, R. and Sainsbury, D. (2018). Gendering welfare state analysis: tensions between care and paid work, *Journal of Politics and Gender*, vol 1, no 1–2

Ciccia, R.& Verloo, M. (2012. 'Parental leave

regulations and the persistence of the male breadwinner model: Using fuzzy-set ideal type analysis to assess gender equality in an enlarged Europe', *Journal of European Social Policy 22*(5):507-528.

Crompton, R. (1999). The Gendered Restructuring of the Middle Classes: Employment and Caring, *The sociological Review*, Vol 47, Issue 2.

DALE, J. & FOSTER, P.(Eds.). (1986). *Feminists and State Welfare*. London: Routledge

Dalley, G. (1988). *Ideologies of Caring*, Busingstoke: McMillan.

Daly, M. and Lewis, J. (2000). 'The concept of social care and the analysis of contemporary welfare state', *British Journal of Sociology,* Vol. 51, Issue 2.

Daly, M (2011). *Welfare*. Cambridge:Policy Press.

Daly, M. (2020). *Gender Inequality and Welfare States in Europe, Cheltenham: Edward Elgar.*

Dahle, H. et.al (2011), *Europeanization, Care and Gender*, London: Palgrave

Daatland, O. (1997). *Social Protection for the Older People in Norway*, Oslo: NOVA Institute.

Dietz, M. (1985). 'Citizenhsip with a Feminist Face: the Problem with Maternal Thinking', *Political Theory*, vol.13, no.1

Duffy, M.(2005). 'Reproducing Labor Inequalities: Challenges for Feminists Conceptualizing Care at the Intersections of Gender Race, and Class', *Gender & Society*, vol. 19, 1: pp. 66-82.

Duncan, S. (1995). 'Theorising European Gender Systems', *Journal of European Social Policy*, vol.5, no.4.

Eggers, T, etal (2020). 'Re-conceptualising the relationship between de familialisation and familialisation and the implications for gender equality – the case of long-term care policies for older people', *Ageing & Society* (2020), 40, 869–895.

Ellingsæter A. and Hedlund, M. (1998). *Care Resources, Employment and Gender Equality*, Oslo: Institutt for Samfunnsforskning.

Elshtain, J. (1981). *Public Man, Private Woman*, Oxford: Martin.

Esping-Andersen, G. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Cambridge: Polity Press.

Esping-Andersen, G. (1999). *The Incomplete Revolution:Adapting to Women's New Roles,* Cambridge:Polity Press

EUROPEAN COMMISSION (2020), *A Union of Equality: Gender Equality Strategy 2020-2025*, COM(2020) 152 final. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020DC0152&-from=EN

EU (2019), *Directive 2019/1158 of the European Parliament and the of Council on work-life balance for parents and carers and repealing Council Directive 2010/18/EU.*

EUROPEAN COMMISSION (2022), *European Care Strategy*, COM(2022) 440 https://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=en&-catId=89&furtherNews=yes&newsId=10382#navItem-

EUROCARERS (2021). *Impact of the Covid-19 outbreak on informal carers across Europe, Final Report.*

Fagan, C., Grimshaw, D. and Rubery, J. (2006). 'The subordination of the gender equality objective: the National Reform Programmes

and 'making work pay policies', *Industrial Relations Journal,* 37:6, pp. 571–592.

Ferguson, S. *(2019).* W*omen and Work: Feminism, Labour, and Social Reproduction, L*ondon: Pluto press. Fine, M. and Glencinning, C. (2005). "Dependence, Independence or Interdependence? Revisiting the Concepts of 'Care' and 'Dependency'", *Ageing and Society*, vol. 25, no. 4.

Fine, M. (2012). 'Individualising care. The transformation of personal support in old age, *Ageing and Society*, 33(3), 421–436.

Finch, J. and Groves, J. (1980). 'Community Care and the Family; A Case of Equal Opportunities', *Journal of Social Policy*, issue 9.

Finch, J. (1984). 'Commumity Care: Developing non Sexist Alternatives', *Critical Social Policy*, no.9.

Finch, J. (1987). 'Whose Responsibility: Women and the Future of Family Care', in Allen, et.al (eds), *Informal Care Tomorrow*, London: PSI.

Fisher, B. and Tronto, J. (1990). 'Toward a feminist theory of caring', in Abel, M. and Nelson, M (Eds.), *Circles of care: Work and identity in women's lives*, pp. 35-62, NY:State University of New York Press

Finch, J. (1989). *Family Obligations and Social Change*, London:Polity Press.

Fine, M. and Tronto, J. (2020) Care goes viral: care theory and research confront the global COVID-19 pandemic, I*nternational Journal of Care and Caring*, 4(3): 301–309.

Fraser, N. (1987).'Women, Welfare and the Politics of Need Interpretation', *Hypatia*, Vol. 2, no. 1.

Fraser, N. (1994). 'After the Family Wage: Gender, Equality and the Welfare State', *Political Theory*, Vol 22, no. 4.

Fraser, N. (1994). 'After the Family Wage: Gender, Equality and the Welfare State', *Political Theory*, Vol 22, no. 4.

Fraser, N. (2016). 'Capitalism's Crisis of Care', Dissent, vol.63, no.4.

Geissler B & Pfau-Effinger B (2005). Change of European care arrangements in Pfau-Effinger, B. and Geissler, B. (eds), *Care Arrangements and Social Integration in European Societies*. Bristol, UK: Policy Press.

Gilligan, C. (1982*). In a Different Voice*, Cambridge: Harvard University Press.

Glendinning, C. & McLaughlin, E. (1994). 'Paying for Care in Europe: Is There a Feminist Approach?' in Hantrais, L. and Mangen, S.(eds.) *Concepts and Contexts in International Comparisons: Family Policy and the Welfare of Women*, Loughborough: Cross National Research Group.

Glendinning, C. (1986). *A Single Door*, London: Allen Unwin.

Glendinning, C. (1990). 'Dependency and Interdependency: The Income of Informal Carers and the Impact of Social Security', *Journal of Social Policy*, vol.19, no.4.

Glendinning, G. (1983). *Unshared Care*, London: RKP.

Glendinning, C. & McLaughlin, E. (1993). *Paying for Care: Lessons from Europe*, London: HMSO.

Gornick, J. & Meyers, M. (2009)."Gender Equality: Transforming Family Divisions of Labor' in, *Real Utopias Project*, Volume 6 New York: Verso Press..

Gornick, J., et. al (2009). *Gender Equality: Transforming Family Divisions of Labor*, London:Verso.

Gornick, J. C., Meyers, M. K., & Ross, K. E. (1997). 'Supporting the Employment of Mothers: Policy Variation Across Fourteen Welfare States', *Journal of European Social Policy*, 7(1), 45–70.

Graham, H. (1991). 'The Concept of Caring in Feminist Research: The Case of Domestic Service', *Sociology,* vol.25, no.1.

Graham, H. (1983). 'Caring: A Labour of Love', in Finch and Groves (eds.) *A Labour of Love*, London: Routledge.

Graham, H. (1985). 'Providers, Negotiators and Mediators: Women as the Hidden Carers', in Olesen, S (ed), *Women, Health and Healing,* London:Tavistock.

Gullikstad, B. et.al (eds) (2016). *Paid Migrant Domestic Labour in a Changing Europe.* London:Tavistock.

Gunaratnam, Y. (1993). 'Breaking The Silence: Asian carers in Britain'in Bornat, J.; et. al (eds) *Community Care–A Reader.* London:Macmillan.

Hagemann,G, (2002) 'Citizenship and social order: gender politics in twentieth- century Norway and Sweden', *Women's History Review*, vol. 11, no 3.

Hašková, et.al,.(2017). 'Precarious work and care responsibilities in the economic crisis', *European Journal of Industrial Relations* 23 (1): 47-63.

Hernes, H. (1987). 'Care Work and the Organisation of Daily Life' in Balbo L. and Nowotny, H. (eds.) *Time to Care in Tomorrow's Welfare Systems*, Vienna: European Centre for Social Welfare, Training and Research.

Higgins, J. (1999). 'Defining Community Care: Realities and Myths', *Social Policy and Administration*, Vol. 23, Issue. 1.

Hines, S. (2007) '(Trans)forming gender: social change and transgender citizenship', *Sociological Research Online,* 12(1).

Hochschild**,** A. R. (2000). 'Global Care Chains and Emotional Surplus Value', in Hutton, W. and Giddens, A. (eds) O*n The Edge: Living with Global Capitalism.* London: Jonathan Cape.

Hook, J. (2015). *Incorporating 'class' into work-family arrangements: Insights from and for Three World*s, LIS Working Paper Series, No. 639, Luxembourg Income Study (LIS), Luxembourg.

Horton, R (2015). 'Caring for adults in the EU: Work–life balance and challenges for EU law', *Journal of Social Welfare and Family Law*,37,3,pp356-367.

Hughes, B. (2005). 'Love's Labours Lost? Feminism, the Disabled, People's Movement and an Ethic of Care', *Sociology,* vol. 39, no.2.

Jacquot, S (2015*). Transformations in EU Gender Equality. From Emergence to Dismantling*, London:Palgrave.

Jenson, J. (1997).'Who Cares? Gender and Welfare Regimes', *Social Politics*, vol.4, no. 2.

Jenson, J. (2015). The Fading Goal of Gender Equality: Three Policy Directions that Underpin the Resilience of Gendered Socio-economic Inequalities, *Social Politics,* vol. 22, no.4.

Kangas, O. and Rostgaard, T. (2007). 'Preferences or institutions? Work—family life opportunities in seven European countries', *Journal of European Social Policy* 17(3).

Karamessini, M. and *Rubery*, J. (eds.) (*2013*). Women and Austerity: *The Economic Crisis and the Future for Gender Equality*. Abingdon and New York:Sage.

Karamessini, M. (2023). 'From Worklife Balance Policy to the European Care Strategy: Mainsteaming Care and Gender in The EU Policy Agenda', *Document de Travail du Centre d'études de l' emploi et du travail* (CEET), No 213, Paris: Le CNAM.

Keith, L. (1992). 'Who Cares Wins ?', *Disability, Handicap and Society*, vol. 7, issue 2.

Kolberg, J. (1991) 'The Gender Dimension of the Welfare State', *International Journal of Sociology*, vol 21, no. 2.

Knijn, T. (1994) 'Fish without Bikes: Revision of the Dutch Welfare State and its Consequences for the (In)dependence of Single Mothers', *Social Politics*, vol. 1, no.1

Knijn, T. and Kremer, M. (1997). 'Gender and the Caring Dimension of Welfare States: towards inclusive citizenship', *Social Politics*, vol.4, no.3.

Korpi, W. (2000). 'Faces of inequality : Gender, class and patterns of inequality in Different Welfare states'*, Social Politics, issue 7:127-191.*

Kröger T. (2011). 'Defamilisation, Dedomestication and Care Policy: Comparing Childcare Service Provisions of Welfare States', *International Journal of Sociology and Social Policy* 31(7/8), pp 424–40.

Kröger, T. and Yeadle, S. (2014). *Combing Paid Work and Family Care*, Bristol: Polity Press.

Kröger, T. (2009) 'Care Research and Disability Studies: Nothing in common?', *Critical Social Policy*, 29(3): 398–420.

Kröger, T. and Sipilä, J. (eds) (2005) *Overstretched: European Families Up Against the Demands of Work and Care*, Oxford and Malden:Blackwell.

Lampropoulou, K. (2000), *Formal Support for Informal Carers in Norway: Gender, Contextuality and Diversity*, Working Paper, Mannheim Centre for European Social Research, University of Mannheim.

Land, H. (1985). 'Who still cares for the family?', in Ungerson, C. (ed.) *Women and Social Policy*, Bunigstock:MacMillan.

Land, H. & Rose, H. (1985). 'Compulsory altruism for some or an altruistic society for all?' in Bean, P., Ferris,J & Whynes, D. (Eds.), *In defense of welfare,* London: Tavistock

Langan, M. and Ostner, I. (1991). 'Gender and Welfare', in Room, G. (ed.) *Towards a European Welfare State,* Bristol: School of Advanced Urban Studies.

Leira, A. (1992). *Welfare States and Working Mothers*, Cambridge: Cambridge University Press.

Leira, A, (1993a). 'Mothers, Markets and the State: A Scandinavian 'Model'?', *Journal of Social Policy*, vol.22, no. 3.

Leira, A. (1993b). 'Concepts of Care: Loving, Thinking and Doing', in Twigg J. (ed.) *Informal Carers in Europe*, York: SPRU.

Leitner S., Ostner I., Schratzensteller M. (2004) 'Einleitung: Was kommt nach dem Ernährermodell? Sozialpolitik zwischen Re-Kommodifizieung und Re-Familisierung', in Leitner S., Ostner I., Schratzensteller M. (eds). *Wohlfahrtsstaat und Geschlechterverhältnis im Umbruch. Was kommt nach dem Ernährermodell?* pp. 9–27. Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften.

Lewis, J. and Daly, M. (1998). 'Introduction: Conceptualising Social Care in the Con-

text of Welfare Restructuring' in Lewis, J. (ed) *Gender, Social Care and Welfare State Restructuring in Europe*, Aldershot: Ashgate Publishing Ltd.

Lewis, J. (1992). 'Gender and the Development of Welfare Regimes', *Journal of European Social Policy*, vol. 2, no.3.

Lewis, J. and Ostner, I (1994). *Gender and the evolution of European social policies, Bremen*: Zentrum für Sozialpolitik

Lewis, J. (1997). 'Gender and Welfare Regimes: Further Thoughts', *Social Politics*, vol.4, no.2.

Lewis, J. and Meredith, B. (1988). *Daughters Who Care: Daughters Caring for Mothers at Home,* London: Routledge.

Lingsom, S.(1997). *The Substitution Issue: Care Policies and their Consequences for the Family Care*, Oslo: Nova Institute.

Lister, R. (1994). 'She has other duties'- women, citizenship and social security' in Baldwin, S. and Falkingham, J. (eds.) *Social Security and Social Change*, Harvester: Wheatsheaf.

Lister, R. (1999) 'Reforming Welfare Around the Work Ethic', *Policy and Politics*, vol.27, no.2.

Lister, R. (1995). 'Dilemmas in Engendering Citizenship'*, Economy and Society*, vol.24, no.1.

Lister, R. (1997). *Citizenship: Feminist Perspectives*, Busingstoke: MacMillan.

Leitner, S. (2003). 'Varieties of familialism: The caring function of the family in comparative perspective'*, European Societies*, 5:4, 353-375**.**

Lohmann, H. and Zagel, H (2016). 'Family policy in comparative perspective: the concepts and measurement of familization and defamilization', *Journal of European Social Policy*, Vol. 26, Iss. 1, pp. 48-65.

Marsden, D. and Abrams, S. (1987). 'Liberators', 'Companions', 'Intruders' and 'Cuckoos in the Nest': A Sociology of Caring Relationships over the Life Cycle' in Allatt, P. etal. (eds.) W*omen and the Life Cycle,* Berlin: Springer

McCall, L. and Orloff, A (2005). 'Introduction to Special Issue of Social Politics: "Gender, Class, and Capitalism", *Social Politics,* 12(2):159-169

Mezzadri, A., Newman, S, & Stevano, S (2022) 'Feminist global political economies of work and social reproduction', *Review of International Political Economy*, 29:6.

Michel, S. and Peng, I. (2012). *Gender, Migration, and the Work of Care: A Multi-Scalar Approach to the Pacific Rim*, Basigstoke: Palgrave McMillan.

Mishra, J. & Akins, F. (1998). 'The welfare State and Women: Structure, Agency and Diversity', *Social Politics*, vol.5, no.3.

Morris, J. (1993). *Independent Lives*, Busingstoke: MacMillan.

Moss, P. and Cameron, C. (2001). *Mapping of Care Services and the workforce, Care Work in Europe*, EU report.

Neysmith, S. et.al (eds) (2013). *Beyond Caring Labour to Provisioning Work*, Toronto: University of Toronto Press.

O'Connor, J. (1993). 'Gender, Class and Citizenship in the Comparative Analysis of Welfare State Regimes: Theoretical and Methodological Issues', *British Journal of Sociology*, vol. 44, no. 3.

O'Connor, J. (2013). Gender, citizenship and welfare state regimes in the early twenty-first century: 'incomplete revolution' and/or gender equality 'lost in translation'. in Patricia Kennett (ed). *A HANDBOOK OF COMPARATIVE SOCIAL POLICY,* Cheltenham: Edward Elgar.

O' Connor, J. (1996). 'From Women in the Welfare state to Gendering Welfare state regimes', *Current Sociology*, vol. 44, no. 2.

OECD (2021),Caregiving in crisis: Gender inequality in paid and unpaid work during COVID-19.

Orloff, A. (1993). 'Gender and the Social Rights of Citizenship', *American Sociological Review*, vol.58.

Orloff, A. (1996). 'Gender and the Welfare State', *Annual Review of Sociology*, vol. 22:51-78.

Orloff, A. & Laperrière, M. (2020*), '*Gender'. Oxford *Handbook of the Welfare State*: Oxford University Press

Ostner, I. (1998). 'The Politics of Care Policies in Germany', in Lewis, J. (ed.) *Gender, Social Care and Welfare State Restructuring in Europe*, Aldershot: Ashgate Publishing Ltd.

Parker, G. and Seymour, J. (1998). 'Male Carers in Marriage: re-examing feminist analysis of informal care' in Popay, J. and Hearn, J. (eds.), *Men, Gender Divisions and Welfare*, London: Routledge.

Parker, G. and Clarke, H. (2002). Making the Ends Meet: Do Carers of Disabled People Have a Common Agenda?, *Policy and Politics* vol. 30, no. 3.

Parreñas, R. S. (2001). 'Migrant Filipina Domestic Workers and the International Division of Reproductive Labor'. *Gender & Society*, 15(4), 560-580.

Pateman, C. (1989). *The Disorder of Women*, Cambridge: Polity Press.

Pfau-Effinger, B. (2005). *Development of Culture, Welfare States and Women's Employment in Europe*, Akdersot: Ashgate.

Pfau-Effinger, B. et. al. (2011). *Care Between Work and Welfare in European Societies*, Basigstoke: Palgrave McMillan.

Philips. J (2007). *Care,* Cambridge:Polity Press.

Pringle, R and Watson, S. (1992). 'Women Interests'' and the Post-structuralist State', in Barett, M. & Phillips, A. (eds.) *Destabilising Theory*, London: Polity Press.

Ranci, C. and Pavolini, E. (eds) (2013) *Reforms in long-term care policies in Europe*, New York, NY: Springer

Razavi, S. and S taab, S. (eds) (2010) 'Underpaid and overworked: a cross- national perspective on care workers', *International Labour Review*, 149(4).

Rostgaard, T. and Torben, F. (1998). *Caring for Children and Older People – a Comparison of European Policies and Practices,*Copenhagen:Danish National Institute of Social Research.

Rubery, J., Smith, M, and Fagan, C. (1999). *Women's employment in Europe: Trends and prospects,* London:Routledge.

Rummery K. (2009). 'A comparative discussion of the gendered implications of cash-for-care schemes – markets, independence and social citizenship in crisis?', *Social Policy and Administration* 43, 634–648.

Rummery K. (2023), "The right to care? Social citizenship and care poverty in developed welfare states", *International Journal of Sociology and Social Policy*, Vol. 43 No. 1/2, pp. 33-47.

Sainsbury, D. (1994). *Gendering Welfare States*, London: Sage.

Sainsbury, D. (1996). *Gender, Equality and the Welfare States*, New York: Cambridge University Press,

Sainsbury, D *(2013) Gender, Care, and Welfare,* Oxford University Press.

Saraceno, C. & Keck, W. (2010). 'Can we identify intergenerational policy regimes in Europe?', *European Societies*, Vol. 12, Issue.5.

Saraceno, C. (2011). *Family policies. Concepts, goals and instruments*, www.carloalberto.org/working_papers.

Sarvacy, W. (1992). 'Beyond the Difference Versus Equality Policy Debate; Postsuffrage Feminism, Citizenship and the Quest for a Feminist Welfare State', *Signs*, vol. 17, no.2.

Sarvacy, W. & Siim, B. (1994). 'Gender, Transitions to Democracy, and Citizenship', *Social Politics*, vol.1, no.3.

Saxonberg, S. (2013), 'From Defamilialization to Degenderization: Toward a New Welfare Typology', *Social Policy & Administration,* 47: 26-49.

Scott, J. (1988). 'Deconstruction Equality versus Difference', *Feminist Studies*, vol. 14, no.1.

Schultz, P. (2017). "Universal basic income in a feminist perspective and gender analysis" *Global Social Policy*, 17:1, pp. 89-92.

Schunter-Kleemann, S.(2000). Gender mainstreaming as a strategy for modernising gender relations?, in Trnka, S.(ed.), *Family issues between gender and generations. Seminar report*. European Commission, Directorate-General for Employment and Social Affairs and European Observatory on Family Matter, Luxembourg.

Sebaï F. & Vercellone C. (1994). *Ecole de la régulation et critique de la raison économique*, Futurantérieur: L' Harmattan.

Sevenhuijsen, S. (1993) 'Paradoxes of Gender. Ethical and Epistemological Perspectives on Care in Feminist Political Theory', *Acta Politica*, vol. 28, no.2.

Sevenhuijsen, S. (1998) *Citizenship and the Ethics of Care: Feminist considerations on justice, morality, and politics*, London: Routledge.

Shaver, S. (ed.) (2018). *Handbook on Gender and Social Policy*, Cheltenham:Edward Elgar.

Siim, B. (1994). 'Engendering democracy: social citizenship and political participation for women in Scandinavia', *Social politics*, Volume 1, Issue 3, pp. 286-305.

Simonazzi, A. (2012). 'Time, cash and services: Reforms for a future, sustainable long-term care Annamaria', *Futures* 44 pp. 687–695.

Sipilä, J. (ed.) (1997). *Social Care Services: the Key to the Scandinavian Welfare Model*, Vienna: Avebury.

Stratigaki, M. (2004). The cooptation of gender concepts in EU policies: The case of "reconciliation of work and family". *Social Politics*, *11*(1), 30-56.

Taylor-Gooby, P. (1991). 'Welfare State Regimes and Welfare Citizenship', *Journal of European Social Policy*, vol. 1, no.2.

Theobald, H., & Luppi, M. (2018). Elderly care in changing societies: Concurrences in divergent care regimes – a comparison of Germany, Sweden and Italy. *Current Sociology*, *66*(4), 629–642.

Thomas, C. (1993). 'De-Constructing Concepts of Care', *Sociology*, Volume 27 Issue 4, pp. 649–669.

Tronto, J. C., & Fisher, B. (1990). '*Toward a Feminist Theory of Caring,* in E.' Abel, E. & Nelson M. (Eds.), *Circles of Care* (pp. 36-54), Albany: SUNY Press.

Tronto, J. C. (2013) Caring Democracy: Markets, Equality, and Justice (NewYork: NYU Press), p. 19. https://muse.jhu.edu/book/22813.

Ungerson, C. (1983a). 'Why do Women Care' in Finch and Groves (eds), *A Labour of Love*, London: Routledge.

Ungerson, C. (1983b). 'Women and Caring: Skills, Tasks and Taboos' in Gamarnikov and Morgan, D (eds), *The Public and the Private,* London:Verso.

Ungerson, C. (1984). 'Paid Work and Unpaid Caring: A Problem for Women or the State ?' in Close, J. (ed.), *Family and Economy in Modern Society, London:* McMIllan.

Ungerson, C. (1987). *Policy is Personal*, London: Tavistock**.**

Ungerson, C. (1990). *Gender and Caring*, London: Harvester**.**

Ungerson, C. (1995). 'Gender, Cash and Informal Care: European Perspectives and Dilemmas', *Journal of Social Policy*, vol. 24, no.1.

Ungerson, C. and Yeandle, S. (eds.) (2007). *Cash for Care in Developed Welfare States, London: Palgrave Macmillan.*

Vosko, L. MacDonald, M. Campbell, I. (2009) Introduction: Gender and the concept of precarious employment. In: Vosko LF, MacDonald M, Campbell I (eds) *Gender and the Contours of Precarious Employment*. New York: Routledge, pp. 1–25.

Wærness, K. (1979). 'The Invisible Welfare State; Women's Work at Home' *Acta Sociologica*, supplement.

Wærness, K. (1984). 'Caring as Women Work in the Welfare State' in Holter, A. (ed.) *Patriarchy in a Welfare Society*, Oslo: Norwegian University Press.

Wærness, K. (1987). 'On the Rationality of Caring' in Sasson, A. (ed.) *Women and the State*, London: Unwin and Hyman**.**

Wærness, K. (1994). 'Women and the Welfare State: Common and Conflicting Interests in the 1990s' in Simonen, L. (ed.) *När Gränserna Flyter*, Stockholm: Stakes Institutt.

Wærness, K. (1998). 'The Changing 'Welfare Mix' in Childcare and Care for the Frail Elderly in Norway' in Lewis, J. (ed.). *Gender, Social Care and Welfare State Restructuring in Europe*, Aldershot: Ashgate Publishing Ltd.

Walby, S. (2020). 'Varieties of Gender Regimes', *Social Politics,* 27(3), pp. 414-431.

Walker, A.(1987). 'Enlarging the Caring Capacity of the Community: Informal Support Networks and the Welfare State', *International Journal of Health Services*, 17(3), 369-386.

Williams, F. (1989). Social Policy:A critical Introduction, Oxford: Polity Press.

Williams, F. (2018). 'Intersectionality, gender and social policy', in Shaver, S. (ed.), *Handbook on Gender and Social Policy*, Cheltenham:Edward Elgar.

Yeandle, S. (1996). 'Work and Care in the Life Course: understanding the context for family arrangements', *Journal of Social Policy,* Vol. 25, 4.

Yeandle, S., Chou, Y.-C., Fine, M., Larkin, M., & Milne, A. (2017). 'Care and caring: interdisciplinary perspectives on a societal issue of global significance;, *International Journal of Care and Caring*, 1(1), 3–25.

Young, I. (1995). 'Mothers, Citizenship and Independence: A critique of Pure Family Values', *Ethics,* vol. 105: 535-56.

Ελληνόγλωσση

Διεθνής Οργάνωση Εργασίας (2022). Φ*ροντίδα στην εργασία - Επένδυση στις άδειες φροντίδας και τις υπηρεσίες φροντίδας για έναν κόσμο εργασίας με μεγαλύτερη ισότητα των φύλων,* Γενέβη.

Καραμεσίνη, Μ. και Συμεωνάκη, Μ. (επ.) (2019). *Συμφιλίωση εργασίας και οικογένειας στην Ελλάδα*, Αθήνα: Νήσος.

Καραμεσίνη, Μ. (2021). *Γυναίκες, φύλο και εργασία στην Ελλάδα*, Αθήνα: Νήσος.

Λαμπροπούλου, Κ. (1998) 'Οι Μητέρες ως Φορείς Φροντίδας Παιδιών με Ειδικές Ανάγκες στην Ελλάδα*:* Αποκλεισμός και Ενσωμάτωση στα Πλαίσια της Κοινωνικής Πολιτικής', δημοσιευμένο στα πρακτικά του συνεδρίου *Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Αθήνα: Ιδρυμα Σάκη Καράγιωργα.

Λαμπροπούλου, Κ. (1999). Φύλο και Φροντίδα: Προβληματισμοί και Αναθεωρήσεις στη Σύγχρονη Κοινωνική Πολιτική, στο Σακελλαρόπουλος, Θ. (επ.), *Η Μεταρρύθμιση του Κοινωνικού Κράτους*, Αθήνα: Κριτική.

Λαμπροπούλου, Κ. (2019). *Φύλο, εργασία και 'κρίση της φροντίδας: εννοιολογικές αναζητήσεις και αναθεωρήσεις στη σύγχρονη κοινωνική πολιτική*, Εισήγηση στο 2ο Συνέδριο της Σχολής Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αιγαίου «Οι Κοινωνικές Επιστήμες σήμερα. Διλήμματα και προοπτικές πέρα από την κρίση», 06-09 Ιουνίου 2019, Μυτιλήνη (δημοσιευμένο στα πρακτικά του συνεδρίου, Μάρτιος 2021).

Λαμπροπούλου, Κ. (2020). *Η περιοδιολόγηση της έννοιας της φροντίδας στην κοινωνική πολιτική και η σχέση της με το φύλο: από το δυϊσμό στη σύνθεση και στη διαφορά*, εισήγηση στην ημερίδα «Φύλο και Έρευνα στις Πολιτικές και Κοινωνικές Επιστήμες», ΕΛΙΑΜΕΠ, 2 Ιουνίου 2020, Αθήνα**,** δημοσιευμένο στο Βήμα Διαλόγου για την Κοινωνική Πολιτική, Φύλλο 37, 24 Ιουνίου 2020.

Λαμπροπούλου, Κ. (2021). Φύλο, Φροντίδα και Κοινωνική Πολιτική: Θεωρητικές και Εμπειρικές διαστάσεις, εισήγηση στο 7ο Συνέδριο της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρίας «*Κοινωνίες μετά την κρίση, κοινωνίες χωρίς κρίση;*», 23-25 Σεπτεμβρίου 2020, Αθήνα (δημοσιευμένο στα πρακτικά του συνεδρίου, Ιανουάριος 2022).

Λαμπροπούλου Κ. (2023). Η έννοια της φροντίδας στην κοινωνική πολιτική και η σχέση της με το φύλο: από το δυϊσμό στη σύνθεση και στη διαφορά. *Κοινωνική Πολιτική*, *17*, 35–55.

Στρατηγάκη, Μ. (2005). *Πολιτικές ισότητας των φύλων Ευρωπαϊκές κατευθύνσεις και εθνικές πρακτικές*, Αθήνα: Gutenberg.

Tronto, J. (2011). *Για μια πολιτική της Μέριμνας σ' έναν ευάλωτο κόσμο*, Αθήνα: Πόλις.

ΙΝΕ/ΓΣΕΕ
Ιουλιανού 24, Τ.Κ. 104 34
Κωδ. 3385